

Հայագիտական Հրատարակութիւններ

ELISHÉ, **HISTORY OF VARDAN AND THE ARMENIAN WAR**,
Translation and commentary by R.W. THOMSON, Harvard University
Press, 1982 (353pp.).

ԵԶԻՇԷ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐԴԱՆԱՅ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ,
Թարգմանութիւն եւ ծանօթագրութիւն Ռ. ԹՈՄՍՆԻ, Հարվարտ
Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1982 (353 էջ):

This study of Eghishe follows the author's two previous studies of Agathangelos¹ and Movses Khorenatsi².

Professor Thomson begins his investigation of Eghishe's **History of Vardan and the Armenian War** with the presupposition that, like other early writers, the author of the **History of Vardan** "has surreptitiously altered the sources" and secondly that he claims "to be eyewitness of the events they describe, when in fact their histories were composed at a later period" (p.viii). Starting with this pseudo-scientific position, Prof. Thomson sets himself the task of applying historical and literary criticism to the text of Eghishe in order to establish this ill conceived thesis.

In his introduction, Prof. Thomson discusses the sources of Eghishe's **History** in an attempt to elucidate his motivation and to date the text as well as the role of Eghishe's **History** in later Armenian literature. In this review, my intention is to discuss Prof. Thomson's handling of the first question only.

In his previous study of Movses Khorenatsi which I had an opportunity to review³, Prof. Thomson had revived the debunked views of Khala-

1. Agathangelos, **History of the Armenians**, translation, commentary by R.W. Thomson, Albany, 1976.

2. Moses Khorenatsi, **History of the Armenians**, translation, commentary by R.W. Thomson, Cambridge, Mass., 1978.

3. V. Nersessian, **The Journal of Ecclesiastical History**, 30, no.4, 1979, pp.479-480.

tians; in the present study he has reinstated the theories of Nerses Akinian⁴ and B. Kiwleserian⁵. However, Prof. Thomson has added nothing to the arguments already expounded by the two previous scholars.

This study of Eghishe by Prof. Thomson is an irritating book because it claims too much. The work of Eghishe, like the other Armenian authors of that period, has been subjected to detailed scrutiny by various scholars; among them Gr. T. Poghosian, N. Adontz, Catholicos B. Kiwleserian, N. Akinian, E. Ter-Minasian, and H. Arman. Prof. Thomson is most indebted to the work of Nerses Akinian, whose arguments he describes as "whimsical and arbitrary" (p.24); nevertheless, he accepts all his conclusions. These are: (a) the **History** of Eghishe is an expansive adaptation of Lazar P'arpetsi and was composed after Lazar; (b) there is no compelling reason to accept the "eyewitness" claim of Eghishe to the events he is describing.

Prof. Thomson argues that "Eghishe's claim to be an eyewitness cannot simply be taken at face value" (p.19); other Armenian histories were written by men who claimed to be eyewitnesses but that are now recognized to be later productions (p.19).

It is a fact that all existing manuscripts of Armenian authors date from the tenth century onwards, and in that sense they are "later productions".

Manuscripts were copied and re-copied through the centuries by scribes with varying interests and intentions, thus the texts of the works being copied were edited and altered. If there are "anomalies and difficulties in the text", these belong to the later copyists and not to the original author. The purpose of comparing manuscripts and preparing critical texts is to try to isolate the later interpolations and to reconstruct the original text of the work.

The **History** of Eghishe is not a historical account of an event in the ordinary sense of that word. The author calls his work a **Yishatakaran** — "Memorial" or "Recollection" — of an specific event in Armenian history, the revolt of 450/451 against Sasanian rule. According to Eghishe, he composed his work "in order to reprove his sins, so that everyone who hears and knows they may cast curses on him and not lust after his deeds" (p.191).

One cannot compare the work of Lazar P'arpetsi with that of Eghishe or consider the merits of one over against the other. Lazar's **History** is an

4. Nerses Akinian, *Eghishe Vardapet ev lwr Patmut'iwn Hayots Paterazmi*, 3 vols., Vienna, 1932, 1936, 1960. See the extensive review of this work in E. Ter-Minasian, *Patma-Banasirakan Hetazotut'iwnner*, Erevan, 1971, pp. 110-208, which Prof. Thomson conveniently avoids mentioning.

5. Babgen Kiwleserian, *Eghishe K'nnakan Usumnasirut'iwn*, Vienna, 1909. See E. Ter-Minasian.

unemotional analytical recounting of Armenian history from the end of the 4th century to the fifth in the context of which the events of 450/451 are just an episode, while in Eghishe it is the only event with which the author is concerned. Eghishe immortalises the "heavenly valour" of his main characters with the aim of providing "comfort to friends, hope to the hopeful, and encouragement to the brave". Indeed, it would be very strange if two authors describing the same event did not disclose substantial parallels, as in the case of Eghishe and Lazar, but it would be wrong to overestimate the similarities with the effect of obliterating the important differences between them.

For instance, in the list of bishops who participated in composing a reply to the Persian king, Eghishe gives the name of the place where the bishops assembled as being "the capital city of Artashat" (p.82), while Lazar does not name the place (cf. p.258). More important, if Eghishe was following Lazar, it has not been explained why Eghishe should have excluded the name of his hero, the priest Lewond, from the list contained in Lazar. Similarly, in the description of the actual battle scene, Eghishe employs an interesting military-phrase which does not occur in Lazar. The phrase in question is "having broken the right wing, they threw it back on to the left, and they put all to the sword over the face of the plain and turned them to flight as far as the secure regions..." (p.128). Compared to this vivid account, Lazar records how Arshavir Kamsarakan, ignorant of the terrain, ran into a deep bog and was stuck down with his horses, and subsequently "dragging his horse freed himself from the bog in the process losing one of his boots" — a novelistic reconstruction of a battle scene compared to Eghishe's account. While describing the acts of the rebellious Vasak, Eghishe lists by name all the fortresses and estates which the former had "seized and destroyed, and set fire to", (a total of 13 names which have all been attested in other sources), while Lazar in the corresponding section has a general remark "they[Vasak] removed the garrisons of the Armenian fortresses and installed their own troops to guard them" (cf.p.81).

In chapter three of his *History*, Eghishe states that the Armenians sent Prince Atom of the Gnuni family with a letter seeking "aid and support" (p.122) from Byzantium. According to the author, no help was received because Emperor Theodosius II was considering the question of procuring help when he died and his successor Emperor Marcianus "thought it better to preserve the pact with the heathen, for the sake of terrestrial peace, than to join in war for the Christian covenant" (p.124). It is worth noting that the battle of Avarayr took place in May 451, preceding the Council of Chalcedon, by four months. There was no representative of the Armenian Church at the Council of Chalcedon, whose doctrinal formulations were condemned by Catholicos Babgen at the Council of Dwin in 506 on

primarily theological grounds. Now, if the **History of Vardan** is an account of the events of 572 (Akinian) or if the **History** must be "dated in the last decade of the sixth century" (Prof. p.27) one must explain why there is no mention of the Council of Chalcedon. It is impossible to imagine that Eghishe could have remained untouched by the stormy quarrels which so deeply troubled Armenia following the rejection of the Council of Chalcedon. The **History of Vardan** must be dated before 506, the date for the rejection of the Council of Chalcedon and the subsequent breaking off of relations with the Greek Orthodox Church. It must be sufficiently obvious that the storm that blew up over the Council of Chalcedon would have made the efforts of the Armenians to seek help from Byzantium a vain proposal.

How Prof. Thomson, in the face of these discrepancies in the two accounts, can suggest that Eghishe is following Lazar remains totally unexplained. The fact that Eghishe lists all the fortresses individually by name is an indication that he is standing closer to the events, while Lazar, who composed his **History** 40-50 years later, saw no significance in the names. Every historian has the privilege to select and arrange the appropriate facts in the most effective way. It is the historian who decides to which facts to give the floor and in what order of context. The belief in a "hard core of historical facts existing objectively and independently of the interpretation of the historian is a preposterous fallacy but one which is very hard to eradicate"⁶.

Prof. R.C. Zaehner in his major study on the Zervanite form of Zoroastrianism has devoted several pages to the evidence of Eghishe, in particular to the edict of Mihr-Narse in which the cardinal tenets of the Zervanite religion are expounded. Eghishe's account differs in small details from the accounts transmitted by Eznik, Theodore bar Konai, and Yohannan bar Penkaye. Prof. R.C. Zaehner accepts with many other well-known scholars the authenticity of Eghishe's account of the Zervanite doctrine on the premises that Eghishe "had a knowledge of the religion of the Persians altogether outstanding in an Armenian historian, vastly superior to that of Lazar, for instance, who describes the same events" (p.43). In this edict, Eghishe makes Mihr-Narse refer to the Christians as "deaf and blind and deceived by the demons of Ahriman", thereby producing exactly the Pahlavi interpretation of the Avestan terms **Kavi** and **Karapan**. Eghishe knows that it was forbidden to slaughter cattle without first stunning the victim, that excrement was not to be put on the fire, that one should wash one's hands with gomes (cow's urine) — and he is familiar with the technical terms — that it was unlawful to kill beavers, foxes and hares, but that it was meritorious to destroy snakes, lizards,

6. E.H. Carr, *What is History*, London, 1974.

frogs, ants, and all sorts of vermin. In addition, Eghishe gives information concerning the Magian schools which we get in no other sources (cf. pp.40-43).

Prof. Zaehner has given the translation of the Zervanite myth transmitted by Eznik, Eghishe, and two Syriac writers on pages 420 ff. of this work⁷.

In another of his studies summing up his verdict on Eghishe, Prof. Zaehner declares "there is no good reason to doubt the authenticity of this digest (i.e. edict). Of the many sources that recount the Zervanite myth in its classical form, Eghishe is with his fellow Armenian Eznik the oldest. His testimony is supported by the Christian martyrs Adhur — Hormizd and Anahidh, who were put to death during Yazdigird's [Yazkert's] reign"⁸. In the text of the decree of Mihr-Narse, the Christians are roundly censured on the grounds that they mock the name of Fate (*baxt*) and greatly insult Fortune (*P'araworut'iwn*), the two names for Zurvan attested in Pahlavi books. Eghishe, whose veracity has been so needlessly impugned, was familiar with this well-attested equation of Zurvan with Fate or Fortune.

Prof. Thomson's greatest weakness is his readiness to pass "whig" judgements without giving adequate attention to new evidence. On the question of whether the Persians under Yazkert II had conducted a war against the Greeks, follows Akinian's view that Eghishe's comment "in his great folly, like a ferocious wild beast he [Yazkert] attacked the land of the Greeks. He struck as far as the city of Nisibis" (p.61) is unreliable, and there is no other source which suggests that it was attacked by Yazkert (p.61, n.5.). Back in 1946, E. Ter Minasian in his review of Akinian's study has conclusively proved on the bases of the evidence contained in Tabari and Noldeke that such an invasion had taken place. His conclusion was confirmed by H. Arman in 1962 when he drew the attention of scholars to an imperial code given "on the sixth day before the Kalends of July at Constantinople in the year of the consulship of the Most Noble Cyrus — June 26,441" in which the following information is communicated: "Therefore, since we knew through the well considered report of your sublimity that the district of Armenia which is situated almost upon the very threshold of the border of the Persians and which was formerly protected by the troops and garrisons of the royal farms, **has been exposed at the present time to the invasions of the Persians...**"⁹. This

7. R.C. Zaehner, *Zurvan: A Zoroastrian Dilemma*, New York, 1972, pp.40-43.

8. R.C. Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, London, 1961, pp. 188ff.

9. *The Theodosian Code and Novels and the Sirmundian Constitutions*, Transl. with commentary... by Clyde Pharr, Princeton Univ. Press, 1952, p.492; E. Ter-Minasian, *A Propos des Campagnes de Yazdedjerd II, "Banber Matenadarani"*, VIII (1964), pp.271—274.

argument for substituting Yazkert II with Khosrov I Anushirvan as the "original for Eghishe's characterization" (p.24) is totally wrong.

Another argument used by Thomson to justify the shunting of Eghishe from the fifth to the "last decade of the sixth century or later" is the presence of "the influence of translations from the "Hellenising" period on Eghishe. The influence of Philo of Alexandria on Eghishe is self evident. The Armenian translation of Philo together with that of Timothy Aelurus's *Refutation of the Definitions of the Council of Chalcedon*" belong to the earliest period of the so called "Hellenising" school between 480-484¹⁰. Therefore, the dating of the "Hellenising" translation does not depend on the dating of Eghishe, nor is it determined by the presence of "Hellenising" vocabulary in Eghishe. Philo of Alexandria, a Jew by birth, was himself fully "Hellenised", presenting a very Greek face to the world. Prof. Thomson makes the remark that "Eghishe knew Philo through the Armenian version" (p.21) and at the same time makes the absolutely contradictory statement further on that to "accept Eghishe as an author of the fifth century means to move back the beginning of "Hellenising" translations to the fifth century".

The truth is that there is no need to either move Eghishe to the sixth century or the "Hellenising" school to the fifth century to suit Prof. Thomson's theorizing.

There are no verbal literal parallels between Eghishe and Philo. Eghishe adopted and borrowed images and phrases freely from Philo's Greek text which he himself translated into Armenian.

Prof. Thomson in his Introduction dwells in great length on the indebtedness of Eghishe to the Bible on the whole and to the books of the Maccabees in particular¹¹. Given the subject matter of Eghishe's work, and the fact that his work is one of the outstanding expressions of Armenian Christian literature, this is not altogether surprising. Eghishe does not hide his knowledge of the Maccabees. The parallel between the Armenians and the Maccabees is stressed by Eghishe: "Taking up the brave model of the Maccabees, he read[Vardan] it out to them all, telling them in fluent words of the outcome of events" (cf.pp.157m 161, 166).

It is true that Eghishe does not overcrowd his text with a swamp of biblical reference as expected by Prof. Thomson. But again this is not unique in Armenian Christian literature. Thanks to the excellent work done by scholars like O. Perler and H. Surkau on the books of the Maccabees,

10. Sen Arevshatian, *Platoni Erkeri Hayeren T'argmanut'ian Zamanake*, "Banber Matenadarani", X (1971), pp.7-20.

11. S.Y., *Eghishe ew Makabayec'woc Crk'eri Yaraberut'ean Xndire*, "Ararat", 1896, pp.553-555.

we knew that late Jewish literature provided the literary models as well as the ideas of some of the earliest Christian *Acta Martyrum*. Persecution for religion and martyrdom does not start with Christianity. The sufferings of the Church in both halves of the Roman Empire were linked to the sufferings of the children of Israel. The persecutions in Alexandria, Antioch, Damascus, and Caesarea described in Philo were familiar to Eghishe. The experience of the Vardanians is deeply rooted in the Christian experience of which the Bible is the record, a record through which the fifth century historian Eghishe moved surely with confidence and authority. Eghishe writes with a passionate sense of belonging to a church called to fearless martyrdom and resistance to all compromise. Prof. Thomson's remark that Eghishe "does conceal the extent to which he was indebted" only shows the degree of failure on his part to grasp the nature of the work he is discussing and the meaning of the comment of Eghishe that "they were strengthened in the love of Christ, especially because **many of them had studied the Holy Scriptures from their youth**" (p.74).

Prof. Thomson displays an impatient sense of superiority in his approach to the study of ancient texts which he expects to be dry-as-dust factual histories.

Eghishe's *History of the Vardan* is not a work in the category of Biwand or Lazar but rather in the genre of the *Life of Mashtots* by Koriwn. Both these works are *Acta Martyrum* in which the respective authors have immortalised a group of Christian martyrs, people, who gave their lives for their faith — best summed up by the phrase "anjink' nuirealk' siroyen K'ristosi" [individuals devoted to the love of Christ] contained in the hymn by Komitas on the Hrip'simeants martyrs.

VREJ NERSESSIAN

AKABY NASSIBIAN, BRITAIN AND THE ARMENIAN QUESTION 1915-1923, London: Croom Helm, 1984 (294 pp.).

ԱԳԱՊԻ ՆԱՍԻԲԻԱՆ, ԱՆԳԼԻԱ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ 1915-1923, Լոնտոն, 1984 (294 էջ):

The purpose of Dr. Nassibian's study that grew out of her doctoral dissertation at Oxford University is to examine "Britain's attitude both towards the Armenian people after Turkey's entry into the First World War on the opposite side to her, and towards the Republic of Armenia created consequent to the breakup of the Russian Empire". In order to do so, the author in her well-documented work pays close attention to

Cabinet minutes and Foreign Office dispatches as well as to thus far unused document sources of the various pro-Armenian groups of that period. It is a book for the specialist in modern Armenian and in British colonial history, but with the author's help the armchair historian will also find his way through the muddle and confusion of the Turkish Empire and the selfish yet impotent manipulations of the British government. The book does not provide edifying reading; the fault does not rest with the author since it is inherent in the subject matter itself.

Once medieval English crusaders like Richard the Lionhearted enjoyed the friendship and trust of Armenian kings; centuries later, the champions of Queen Victoria's empire on their way to India came to what had been the ancient Armenian kingdom. They were struck by the "strategic importance" of Western Armenia for their own empire as "regards both India and Russia". The friendship and trust of the Christian population did no longer much matter; in fact, they had become an encumbrance as Britain, the "greatest power in the Muslim world", tried to keep her trade and oil interests secure and her Muslim subjects happy. Till 1914, Britain remained committed to the integrity of the Ottoman Empire, but the war changed her interests. Suddenly she discovered the plight of the Armenians. Why this shift in concerns? Why did she not translate even a fraction of her sympathies into concrete political and military actions? These are the main questions Dr. Nassibian is answering as she guides us through the murky and shady atmosphere of political wheeler dealing that preceded WWI and continued to shape the fate of nations in the 1920s.

What emerges from this study is a serious indictment of not only the British Foreign and War Offices but of the British government and public as a whole. And this indictment is not mitigated by the author's assurances that the Armenian problem was not the concern solely of Great Britain nor by her assertion in the concluding remarks that "Britain was somewhat unable to help Armenia effectively either before, or after, the war".

Throughout the history of her involvement in the East, Britain was guided by the consideration of her national interests. The introductory chapter shows that even though Britain's pre-war concerns centered on the geographic location of Armenia as well as her phobia of Russia and her consequent overriding desire to "strengthen and reinvigorate" Turkey at all costs, the Armenian Republic did not matter. Her desiderata over the Persian Gulf region and Palestine were recognized; what furthered British interests now was the suffering of the Armenians which could be, at no great financial cost, be turned into one of the most effective moral weapons to discredit Turkey, but especially Germany into whose camp Turkey had strayed.

Britain emerged from her war efforts as the most influential power in the East, yet she had kept her conscience clean. Since she no longer had

any territorial ambitions in the immediate region, British leaders "could even give notions of idealism and humanity to their war aims". In the chapter "British Dilemmas: From Mudros to Sèvres", the author shows how the War and Foreign Offices, inspired by good humanitarian intentions, did feel that the Armenians should be snatched from the clutches of Turkey, but neither the British humanitarian groups nor their government had any clear and positive plans as to the future of Armenia. Among the general public, Turkophile feelings were growing; still, England, true to her traditional role as champion of the underdog, enjoyed playing the protector of all the little fledgeling nations that had been spawned by the war — however with the conviction that none of them could be trusted.

The Armistice of October 1918, therefore, could be nothing better than a betrayal of the Armenian cause. It brought power and prestige to the British — the Armenians paid the price. Mudros perpetuated the dominance of Turkey over the Armenian provinces in Anatolia, and it provided Turkey with the opportunity to arm herself. And the Turkish emissaries, shrewd and ruthless manipulators of their Western subjugators, knew how to become the true victors of Mudros.

Whose fault was it? Dr. Nassibian seems to find reason for the "lingering suspicion" that the British government had made a deal with Turkey over Armenia for the liberation of the Arab provinces. The future of the Armenians could be left to a peace conference. The British generals were emphatic that they remain in the Caucasus, but the cost would be too exorbitant. America would actually be better equipped to act as protector; the US declined the honor. Then, why not "bribe" France into doing her duty? The haggling went on and eventually led to nothing.

Of course the British government never forgot the promises it had made to the Armenians, but it also realized that it could not keep them. The Treaty of Sèvres of August 1920 helped them gracefully out of the predicament. The Armenians continued to trust their British saviors with blind faith and tried to win British approval for their actions. Their trust led to new defeats by the Turks and alienation from the new government in Russia. Even after the war, Britain remained eager to supply the Republic of Armenia with advice and guidance; her abandonment of Armenia in respect to protection and help was complete.

Again and again the Armenian leaders asked for money to help them hold out against Turk and Russian alike as the Foreign Office had strongly advised them, but "surplus arms were not available in abundance, neither was money". The British government did all it could and proceeded with the withdrawal in June 1920 of the British garrison from Batumi as scheduled. It was no longer in anybody's interest to uphold the rights of Armenia as stipulated at Sèvres.

By the mid-1890s, the British public — since it was a generation "im-

bued with moral and humanitarian principles and inspired by Gladstonian Liberalism" — had become "deeply aware" of the identity of the oppressed peoples under Ottoman rule. These positive feelings of the public could draw on an English tradition of great Armenophiles; however, Dr. Nassibian should also have mentioned that there existed in England as well as in the rest of the Western world the image of the "ugly" Armenian, an older and certainly a much more popular tradition than Bryce's Armenians. Thus it is not at all surprising that even though the public initially responded favorably to the plight of the Armenians, the Turkophiles also found a ready ear with the English public. Still, at first the pro-Armenian groups could exert pressure on the Foreign Office.

British humanitarian sentiments found also concrete expression in many short-lived relief organizations — and the author lists several — that collected money, trained and sent relief workers and provided many refugees with tangible help.

In the years after the war, the Armenian refugees had become more numerous and more wretched; only now the champions of the cause of Christianity in the East — idealists and aging clergymen — lacked the vigor to arouse a general public that had grown tired of gory war tales. Everybody knew that the Armenian problem had become an anachronism too costly to support. Virginia Woolf's picture of Clarissa Dalloway could have served perfectly as epigraph for Dr. Nassibian's book. Clarissa pondering life and death and all the injustices that have come in the wake of the war but so insensitive to the sufferings of the Armenians cannot understand her husband's concern for them:

"He was already half-way to the House of Commons, to his Armenians, Albanians, having settled her on the sofa, looking at his roses... She cared much more for her roses than for the Armenians. Hunted out of existence, maimed, frozen, the victims of cruelty and injustice (she had heard Richard say over and over again) — no, she could feel nothing for the Albanians, or was it the Armenians? but she loved her roses (didn't that help the Armenians?)... She muddled Armenians and Turks"¹.

INGRID SAMAN

1. Mrs. Dalloway. 1925 rpt. (Harmondsworth: Penguin Books Ltd., 1969), pp. 131-133.

GERARD DEDEYAN (Ed.), **HISTOIRE DES ARMÉNIENS**, Editions Privat, Toulouse, 1982 (701 p.).

ԺԵՌԱՐ ՏԷՏԷԵԱՆ (ԽՄԲ.), ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Փրիվա Հրատարակչութիւն, Թուլուզ, 1982 (701 էջ) :

Արտասահմանի մէջ՝ հայ ժողովուրդի պատմութեան նուիրուած առաջին հաւաքական աշխատասիրութիւնն է այս հատորը: Ատենն էր որ, Հայաստանի օրինակին հետեւելով, Սփիւռքի մէջ եւս մտածուէր եւ պատրաստուէր նման հաւաքական աշխատանք մը: Արդարեւ, Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի հովանաւորութեամբ պատրաստուող ութ հատորանոց Հայ ժողովուրդի Պատմութիւն կոթողական գործը արդէն ամբողջացած է վերջին (երկրորդ) հատորին հրատարակութեամբ:

Փրոֆ. Ժեռար Տէտէեանի ղեկավարութեամբ գլուխ հանուած այս աշխատասիրութեան իրենց մասնակցութիւնը բերած են՝ Միացեալ Նահանգներէն, Անգլիայէն, եւ մասնաւորաբար Ֆրանսայէն 17 գիտնականներ, որոնցմէ ութը հայեր են, եւ մնացեալ ինը՝ օտար: Հաստատի որ այս հատորը կը բաղկանայ 16 գլուխներէ, իւրաքանչիւրը զբոլուած անհատի մը, երբեմն ալ՝ երկու անհատներու կողմէ, որոնք ընդհանրապէս մասնագէտներ են իրենց ներկայացուցած շրջանին եւ նիւթերուն: Հանգամանօրէն անդրադառնալ իւրաքանչիւր գլուխին, այս գրախօսականին ե՛ւ բնոյթէն ե՛ւ տրամադրուած սահմանափակ ծաւալէն անդին է:

Ըստ երեւոյթին, հատորին խմբագիրը փորձած է հաւասար կարեւորութեամբ ներկայացնել հայ ժողովուրդի պատմութեան հին թէ նոր շրջանները, իւրաքանչիւրին յատկացնելով ութը գլուխ: Առաջին գլուխին մէջ տրուած են Հայաստանի ֆիզիքական եւ պատմական աշխարհագրութիւնը, հայ ժողովուրդի մարդաբանութիւնը, եւ լեզուն: Երկրորդ գլուխին մէջ, որ կ'ընդգրկէ Ուրարտուի պատմութեան շրջանը, յօդուածագիրը՝ Չարլզ Պըրնի, կը յայտնէ տեսակէտներ, զորս այլ ուրարտագէտներ կրնան չբաժնել: Յաջորդ վեց գլուխները յատկացուած են հայ ժողովուրդի ծագումէն մինչեւ Կիլիկեան թագաւորութեան անկումը երկարող շրջանին: Հոս, ինչպէս մնացեալ բոլոր բաժիններու պարագային, հայ ժողովուրդի միայն քաղաքական պատմութիւնը չէ որ ներկայացուած է, այլ նաեւ մշակութայինը՝ նոյն կարեւորութեամբ: Յաջորդական հարստութիւններու կառավարութեան շրջաններուն, եւ անոնց իրագործումներուն դասական դարձած նկարագրութեամբ չէ որ ընթերցողին կը հրամցուին հայ ժողովուրդի անցեալը, այլ՝ շրջանի տիրող քաղաքական կացութեան, ուժերու դա-

սաւորման, եւ մշակութային-կրօնական հոսանքներու եւ շարժումներու վերլուծման ընդմէջէն: Այս տեսանկիւնէն դիտած՝ գլուխներու խորագիրները խօսուին են. — «Իրանի եւ Յունա-Հռոմէական Աշխարհի Փորձութիւնները» (Գլուխ Գ.), «Քրիստոնեայ Հայաստանի Հաստատումը» (Գլուխ Դ.), «Արաբական Տիրապետութիւնը եւ Հայկական Ազատութիւնները» (Գլուխ Ե.), «Անկախութիւնը Վերագտնուած — Հիւսիսի Թագաւորութիւնը եւ Հարաւի Թագաւորութիւնը» (Գլուխ Զ.), «Կայսերական Կոչում թէ Սփիւռքեան Արկած — Բիւզանդիոնի Հայերը» (Գլուխ Է.), եւլն:

ԺԵ. դարէն մինչեւ մեր ապրած շրջանի պատմութիւնը կ'ընդգրկէ գիրքին երկրորդ կէսը, թէեւ նման կտրուկ բաժանում չէ կատարուած: Այս բաժնին մէջ եւս գլուխները յատկանշական են թէ որպէս պատմական շրջաններու բաժանում, եւ թէ որպէս մօտեցում. — «Ազգային Անկախութեան Փշրանքներ եւ Սփիւռք (Ծագումէն Մինչեւ ԺԸ դար)» (Գլուխ Ժ.), «Հայկական Վերածնունդ եւ Ազատագրական Շարժում (ԺԷ-ԺԸ դարեր)» (Գլուխ ԺԱ.), «Հայաստան եւ Ազգութիւններու Զարթօնքը (1800-1914)» (Գլուխ ԺԲ.):

Նման գործի մը մէջ, կը կարծենք, անտեղի է «Բիւզանդիոնի Հայեր»ուն յատկացուած գլուխը: Բաժնին հեղինակը՝ Ժեռար Տէտէեան, պէտք է գոհանար քանի մը էջով (փոխան 17 էջի) ներկայացընել այս յարաբերաբար երկրորդական նիւթը: Վերջին հաշուով Բիւզանդիոնի հայերուն պատմութիւնը գաղութային նկարագիր ունի, որքան ալ կարեւոր դեր խաղացած ըլլան անոնք Բիւզանդական Կայսրութեան ճակատագրին մէջ: Աւելի ճիշդ պիտի ըլլար թերեւս որ այս նիւթն ալ մաս կազմէր Սփիւռքին յատկացուած գլուխին (Ժ.): Ժ. Տէտէեան թէեւ կ'անդրադառնայ Բիւզանդիոնի եւ Հայաստանի յարաբերութեանց ժխտական երեսներուն, սակայն աւելի կը ծանրանայ անոնց դրական կողմերուն: Պէտք է կարեւորութեամբ յիշուէր որ Բիւզանդիոնի՝ ծագումով հայ կայսրերը ո՛չ միայն քանդեցին Հայաստանի վերջին (Բագրատունեաց) Թագաւորութիւնը, այլեւ գրեթէ բնաջնջեցին հայ քաղաքական ղեկավարութիւնը, հալածելով եւ կործանելով նախարարական տունները, եւ հիմէն քանդելով հայ պետականութեան կառոյցը:

Ինչպէս յիշուեցաւ, շրջանի մը եւ քաղաքական եւ մշակութային պատմութիւնը տրուած են մէկ գլուխի մէջ, բացի մէկ պարագայէ՝ Սովետական Հայաստանէն: ԺԴ. գլուխին մէջ ներկայացուած է Սովետական Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը, իսկ յաջորդ գլուխին մէջ՝ մշակոյթը եւ եկեղեցին Սովետական Հայաստանի մէջ: Բաց աստի, եկեղեցիին յատկացուած ենթաբաժանումին մէջ տրուած են մանրամասնութիւններ, որոնք աւելի հրապարակագրական բնոյթ ունին, քան՝ գիտական:

Մինչ վերոյիշեալ նիւթերուն լայն տեղ է տրուած, հայ նորագոյն պատմութեան ամենէն ճակատագրական եւ կարեւոր շրջանին՝ ԺԹ դարուն, տրամադրուած է մէկ գլուխ, ընդամէնը՝ 43 էջ: 1800-1914 թթ. երկարող ժամանակաշրջանին՝ այնքան հարուստ քաղաքական թէ մշակութային եղելութիւններով, տաղնապներով եւ իրագործումներով, պէտք էր յատկացուէր շատ աւելի լայն տեղ: Բաժնին հեղինակը՝ Անահիտ Տէր Մինասեան, կարծէք փորձած է տալ առաւելագոյնը տրամադիր էջերուն մէջ, սակայն, անխուսափելի էր որ որոշ նիւթեր չտուեին: Ռուսական թափանցումները Անդրկովկաս, Արեւելեան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, եւ ցարական տիրակալութիւնը Հայաստանի այդ մասին վրայ՝ նիւթեր, որոնք կը կազմեն հայ ժողովուրդի արդի պատմութեան ամենէն բախտորոշ շրջանը, կը գրաւեն միայն չորս ու կէս էջ. կէս էջով տրուած է ազգային սահմանադրական շարժումը, իսկ հայկական հարցի ծագումն ու միջազգայնացումը ներկայացուած են հազիւ մէկ ու կէս էջով: Մաւալին սահմանափակումը կ'անդրադառնայ նիւթի մը արժեւորումին: Ա. Տէր Մինասեան շատ աւելի գոհացուցիչ կերպով քննութեան ենթարկած է հայ քաղաքական կուսակցութեանց ծագման շրջանը եւ անոնց գործունէութիւնը:

Ցեղասպանութեան պատմութիւնը գրուած է նիւթին մասնագէտներէն՝ Իվ Թերնոնի կողմէ. թէեւ ամփոփ, սակայն միաժամանակ ե'ւ առարկայական ե'ւ ամբողջական է տրուածը: Թերնոն ընթերցողին կը փոխանցէ Ոճիրին ե'ւ ահաւոր տարողութիւնը ե'ւ կանխամտածուած ըլլալու հանգամանքը, ու առանց բառերը ծամծմելու, անոր պատասխանատուութիւնը կը վերադրէ ճիշդ հասցէին՝ «Իթթիհատին» որպէս կուսակցութիւն, եւ Նրիտասարդ Թուրքերու կողմէ ղեկավարուած Օսմանեան կայսրութեան՝ որպէս պետութիւն» (էջ 493): Ֆրանսացի հեղինակը շրջահայեաց եւ դիպուկ կերպով կը յիշէ որ «արաբական աշխարհի կրօնական պատասխանատուները դատապարտած են հայկական ջարդերը որպէս իսլամական կրօնքի բարոյական ըմբռնումներուն ներհակ» (նոյնը): Թերնոնի կողմէ պատրաստուած «1915-ի Տեղահանութեանց եւ Զարդերու Քարտէսը» կ'ամբողջացնէ պատկերը ընթերցողի մտքին մէջ: Հայաստանի անկախութեան պայքարին, անկախութեան կարճատեւ գոյութեան, ու անկման նկարագրութեան մէջ, Թերնոն կարեւորութեամբ կը յիշէ Կիլիկիոյ պարագան, ծանրանալով դաշնակիցներու դերին, ու կը կցէ 1919-1922-ի «Կիլիկիոյ Ազգային Օճախ»ի քարտէսը:

Հատորին մէջ նորութիւններ են Տիգրան Գույումճեանի «Թորքոմաններու եւ Օսմանցի Թուրքերու Լուծին Տակ (ԺԵ-ԺԶ. դարեր)» (Գլուխ Թ.), Սարգ Զերրոյի եւ Գլեր Մուրատեանի «Սովետական Հայաստան (1921-1980)» (Գլուխ ԺԴ.), եւ Այտա Պուճիքանեան-Քէօրօղ-

լեանի «Ժողովուրդ մը Աքսորի Մէջ - Նոր Սփիւռքը (ԺԹ-ի. դարեր)» (Գլուխ ԺԶ.) խորագրուած բաժինները: Գույումճեան, քաջածանօթ ժամանակաշրջանի Միջին Արեւելեան պատմութեան, յաջողած է լոյս սփռել «Հայոց պատմութեան այս մութ շրջանին»՝ ԺԵ եւ ԺԶ. դարերուն վրայ: Սովետական Հայաստանին նուիրուած գլուխը ընդհանրապէս կ'անդրադառնայ Հայաստանի սովետականացումէն ի վեր տեղի ունեցած քաղաքական եղելութեանց, եւ որոշ չափով՝ տնտեսական եւ ընկերային երեւոյթներուն:

Հատորին ամենէն ընդարձակ Գլուխը (68 էջ) տրուած է Սփիւռքին: Յօդուածագիրը՝ Այտա Պուճիքանեան-Քէօրօղլեան, օգտագործած է տախտակներ եւ քարտէսներ, ներկայացնելու՝ նախ Սփիւռքի կազմութիւնը, եւ ապա՝ զայն կազմող գլխաւոր գաղութները: «ԺԹ. դարուն աճող գաղութներ — Իսթանպուլ, Եգիպտոս» ենթաբաժանումին մէջ երկրորդ անգամ ըլլալով կը ներկայացուի գաղութը, թէեւ հակիրճ կերպով: Ժիշդ է որ Իսթանպուլը աշխարհագրականօրէն մաս չէր կազմեր Արեւմտեան Հայաստանին, սակայն ո՛չ միայն Իսթանպուլը, այլեւ Իզմիրը, Պուրսան, արեւմտեան եւ կեդրոնական Փոքր Ասիոյ հայերը կը նկատուէին անբաժան մասնիկները Արեւմտահայութեան, եւ հետեւաբար՝ գաղութի բնոյթ չէին կրեր: Ինչպէս յօդուածագիրը տեղին կը յիշէ, Իսթանպուլը Արեւմտահայութեան իսկական կեդրոնն էր ամէն ձեւով:

Նորակազմ Սփիւռքի բաժինին մէջ կ'արժէր առանձին տեղ յատկացնել Սուրիոյ հայ գաղութին. վերջին հաշուով, մինչեւ 1960-ական թուականները, արտասահմանի ամենէն կենսունակ եւ հոծ գաղութներէն մէկն էր անիկա: Հակառակ յօդուածագրին բծախնդրութեան, սպրդած են վրիպակներ եւ եղած են մոռացումներ: Նշենք մէկ քանին: Լոս Անճելոսի մէջ կը հիմնադրուի ոչ թէ College of La Verne-ը (էջ 655), այլ՝ Armenian American International College-ը, որ ամերիկեան La Verne համալսարանի կից եւ անոր իրաւական սահմաններուն մէջ կը գործէ: Երբ կը յիշուին Գարակէօզեան հաստատութիւնը եւ Հ. Բ. Ը. Մ.-ը որպէս բարեսիրական կազմակերպութիւններ (էջ 657), պէտք էր յիշել նաեւ Հայ Օգնութեան Միութիւնը, Սփիւռքի հայ իրականութեան ամենէն բազմաճիւղ կազմակերպութիւններէն մէկը: Լիբանանի մէջ կամ այլուր պէտք էր քանի մը բառով ներկայացնել Հ. Մ. Ը. Մ.-ը որպէս համահայկական մեծ մարզական միութիւն: Ամերիկահայ մամուլին մէջ (էջ 658) մոռցուած է Armenian Weekly չափաթերթը, նախապէս կոչուած Hairenik Weekly:

Հայաստանի աշխարհագրութեան բաժինին մէջ անհասկնալիօրէն կարգ մը աշխարհագրական վայրերու անունները տրուած են թրքերէնով, իսկ հայերէնները՝ փակագիծի մէջ. օրինակ՝ Կէօլճիւք լիճը, փա-

կազմի մէջ Մովսէս (էջ 26)․ Էկիլ, փակագիծի մէջ Անգեղ (էջ 26)․ Նեմ-
րութը ծանօթացուած է որպէս Նեմրութ Տաղ (էջ 23), եւլն: Նոյն երե-
ւոյթը, աւելի ընդհանրացած ձեւով, կը կրկնուի Ուրարտուի պատմու-
թեան յատկացուած երկրորդ գլուխին մէջ: Օրինակ՝ Էլազիկ, փակա-
գիծի մէջ Խարբերդ, Հարբութ (էջ 54), յետոյ միայն Էլազիկ Ձեւով (էջ
61, 65, 80)․ Էրճիշ, փակագիծի մէջ Արճէշ (էջ 70)․ Մուրատ Սու, փա-
կագիծի մէջ Արսանիաս, Արածանի (էջ 55)․ Ազնաւուր Թիփի, փակա-
գիծի մէջ Փաթնոս (էջ 70), կարծէք Հայաստանի վայրերը նախ ծանօթ
էին փրենց թրքերէն անուանումներով: Բարեքախտաբար միւս բաժին-
ներու հեղինակները չեն կրկնած այս սխալը, եւ գործածած են աշխար-
հագրական շրջաններուն միայն հայերէն անունները:

Այլ վրիպումներ՝ կրիկեան հայկական իշխանապետութեան
շրջանին պէտք էր գէթ հպանցիկ կեցպով յիշուէր որ 1145 թ. էն սկսեալ
Թորոս Բ. կը յաջողի վերականգնել տապալած հայկական իշխանութիւ-
նը (էջ 308): «Ամիրա» տիտղոսը չէր տրուեր սուլթաններու կողմէ,
այլ՝ հայ գաղութին կողմէ, կարգ մը մեծահարուստ հայերու (էջ 439):

Օտարագրի հայագէտներու մօտ այլեւս ընդունուած սովորու-
թիւն, թէ կանոն դարձած է հայ պատմագիրներու անունները թարգ-
մանել․ այս հատորին մէջ նաեւ կը վիտան այդօրինակ անհարազատ
թարգմանութիւններ: Այսպէս՝ Ղազար Փարպեցին դարձած է Ghazar
de Parpi (էջ 24 եւ 292), Գրիգոր Տաթեւացին՝ Grigor de Tatew (էջ 370
եւ 372), Առաքել Թաւրիզեցին՝ Arakel de Tabriz (էջ 361), եւլն: Թարգ-
մանութեամբ տալու այս ձեւը երբեմն պատմիչին անունը կը դարձնէ
անճանաչելի․ այսպէս, Վարդան Արեւելցին տառացիօրէն թարգման-
ուած է ու դարձած Vartan L'Oriental (էջ 325), Սիմէոն Լեհացին՝ Si-
meon de Pologne (էջ 361), եւլն: Այս սովորութիւնը գիտականօրէն
ճիշդ չէ ո՛չ միայն հայերէնի, այլ՝ որեւէ լեզուի պարագային: Կարգ մը
հեղինակներ կը գործածեն երկու ձեւերն ալ․ օրինակ՝ Vartan Aygetsi եւ
Kostandin de Yerzenka միեւնոյն էջին վրայ (էջ 327): Ժամանակն է
վերջ դնելու հայ պատմիչներու անունները թարգմանութեամբ տալու
այս անճիշդ սովորութեան, որ կու գայ ԺԹ. դարու սկզբնական շրջ-
անէն:

Այլ յոռի սովորութիւն մըն է, եւ այս հատորին մէջ ալ օգտա-
գործուած, «Թրքահայաստան» (Arménie Turque) եւ «Ռուսահայաս-
տան» (Arménie Russe), «Թրքահայ» եւ «ռուսահայ» անուանումները,
որոնք օսմանեան եւ ցարական բռնատիրութեանց օրերէն ժառանգ
մնացած են, ու տակաւին կը գործածուին արտասահմանի մէջ հայ թէ
օտար հեղինակներու կողմէ: Հայաստանի մէջ կը գործածեն «Արեւ-
մրտեան Հայաստան» եւ «Արեւելեան Հայաստան», «արեւմտահայ» եւ

«արեւելահայ» ձեւերը՝ ինչո՞ւ չհետեւիլ հայրենի գիտնականներու օրինակին:

Մատնանշուած թերութիւններով հանդերձ, ցարդ՝ անգլերէն կամ ֆրանսերէն լեզուներով հայ ժողովուրդի պատմութեան նուիրուած գործերուն մէջէն այս հատորը կը ներկայանայ ամենէն ամբողջականն ու դիւրամատչելին, միաժամանակ ունենալով գիտական լուրջ մակարդակ:

Այս արժէքաւոր հրատարակութիւնը յանդուգն իրագործում մըն է, որ միաժամանակ մեծապէս կը նպաստէ հայ ժողովուրդի քաղաքական եւ մշակութային պատմութեան ուսումնասիրութեան՝ ընդհանրապէս, եւ ֆրանսախօս աշխարհի հայագիտութեան՝ մասնաւորապէս:

ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ

ԿԻՄ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆՁԱՑԻՆ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1983 (263 էջ):

ՀՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան հիմնարկի գիտական խորհուրդի որոշումով լոյս տեսած է Կիմ Մուրատեանի «Գրիգոր Նազիանզացին Հայ Մատենագրութեան Մէջ» ուսումնասիրութիւնը:

«Երեք մեծ կապաղովկիացիներէն» Գրիգոր Նազիանզացին ապրած է Դ. դարուն: Ոչ միայն հայ մատենագրութեան պատմութեան, այլեւ ընհանրապէս հայ բանասիրութեան համար անհրաժեշտ է անոր գործերուն հայերէն թարգմանութեանց բնագիրներուն գիտական հրատարակութիւններն ու անոնց մասին հայ մատենագրութեան մէջ հայերէն մեկնութիւններուն եւ վկայակոչումներուն նշանակութեան գնահատումը:

Աշխատասիրութեան «Ներածութիւն» բաժնին մէջ հեղինակը կը ներկայացնէ այն բնագրական հրապարակումներն ու հետազոտութիւնները, որոնց մէջ կարելի է գտնել Նազիանզացիի ժառանգութենէն քաղուածքներ, կամ իր մասին գնահատութիւններ: Հեղինակը՝ ինչպէս կը նշէ այստեղ, նպատակ ունեցած է որոշակի պատկերացում տալ Նազիանզացիի հայերէն թարգմանութեան ժամանակին, բնոյթին, ազդե-

ցութեան եւ գաղափարական-քաղաքական հետաքրքրութիւններուն մասին:

«Գրիգոր Նազիանզացիի Կեանքն ու Գործունէութիւնը» գլխուն մէջ հեղինակը մանրամասնօրէն կը քննէ Նազիանզացիի անուն-մականունին, ծննդեան թուականին, ուսումնառութեան վայրին եւ կենսագրութեան հետ առնչուող տարբեր կարծիքներն ու պնդումները:

Երկրորդ գլուխը՝ «Նազիանզացին եւ Հայերը», բաղկացած է զիրար լրացնող երկու բաժիններէ: Առաջին բաժինին մէջ հեղինակը հանգամանօրէն ցոյց կու տայ Նազիանզացիի անուան յիշատակութիւնը, իրմէ կատարուած զանազան վկայակոչումներն ու անոնց դրդապատճառները՝ հինգերորդ դարէն մինչեւ ուշ միջնադար: Առանձին-առանձին կը խօսուի Խորենացիի, Փարպեցիի, Շիրակացիի, Ստ. Սիւնեցիի, Ստ. Տարօնեցիի, Շնորհալիի, Տաթեւացիի, Որոտնեցիի եւ այլոց կատարած վկայակոչութիւններուն մասին: Հայ մատենագիրներն ու հոգեւոր գործիչները՝ հաւատքի եւ այլ վէճերու առնչութեամբ յաճախ դիմած են այս մեծ գործիչին. այստեղ հեղինակը ճիշդ կերպով դիտել կու տայ, թէ՛ «զատելով հայ մատենագիրների վկայութիւններից՝ Նազիանզացին մեզանում յիշուի մեծ համարում է ունեցել, իսկ նրա աշխատութիւնները դիտուել են զօրեղ կռուաններ՝ հաւատի շուրջ ծաւալուած վէճերին մասնակցելիս» (էջ 36):

Երկրորդ բաժինը նուիրուած է Նազիանզացիի երկերուն մէջ հայերու յիշատակութեան: Այստեղ՝ հեղինակը զանազան համեմատութիւններով ու սրամիտ բացատրութիւններով կը փորձէ մեկնաբանել հայերու մասին Նազիանզացիի դիտողութիւններուն էութիւնն ու դրդապատճառները:

Երրորդ գլուխը՝ «Մատենագրական Ժառանգութիւնը», նոյնպէս բաղկացած է երկու բաժիններէ: «Հեղինակային պատկանելիութեան հարցեր եւ վերագրուող գրուածքներ» բաժնին մէջ հեղինակը ի մի բերելով Նազիանզացիի գործերուն պատկանելիութեան մասին հայ մատենագրութեան մէջ առկայ հաղորդումները, կը վերազնահատէ կամ ցոյց կու տայ անոնց՝ հայկական միջավայրի մէջ զանազան պատճառներով Նազիանզացիին վերագրուելուն հանգամանքները: Կիմ Մուրատեանը բանասիրական, մատենագիտական, ձեռագրային եւ աղբիւրագիտական խոր քննութեան կ'ենթարկէ «Հարցումն Բարսեղի եւ Ս. Գրիգորի Աստուածաբանին» խորագիրը կրող երկը, որուն երեք ձեռագրախումբերու խմբագրութիւններուն մանրազնին ու համադրական քննութենէն ետք կու գայ այն համոզիչ եզրակացութեան որ «Հարցմունք»-ի տարբեր ձեռագրախումբերու «բնագրերը երբեւէ նոյն տեսքն ունէին: Որ նշուած երեք բնագրերն էլ նոյն հիմքի վրայ են

գոյացել, թուում է, կասկածից վեր է» (էջ 67): Այնուհետև հեղինակը կը փնտռէ ցոյց տալ, թէ «Հարցմունք Գրիգորի» հետագայ խմբագրութիւնները յառաջացած են «Տեսութիւն Յաղագս Հաւատոյ» բնագրին հիմքին վրայ:

«Նագիանգացու գիրք-ժողովածուները եւ դրանց հայերէն խմբագրութիւնները. Մատենադրական վաստակի ընդհանուր գնահատութիւն» բաժնին մէջ, հեղինակը գիտական բարեխիղճ աշխատանք կատարելէ ետք կը ներկայացնէ եւ կը պարզաբանէ Նագիանգացիի մատենադրական ժառանգութեան հայերէն թարգմանութիւններու յայտնի չորս գիրքերը եւ անոնց խորագիր-անուանումներուն յառաջաման եղանակը, ապա՝ մի առ մի ներկայացնելէ ետք Մխիթար Այրիվանեցիի ճառընտիրին մէջ պահպանուած թարգմանութիւնները, հեղինակը կը լրացնէ պեւճիքացի Կի Լաֆոնթենի «La Traduction Manuscrite de la Version Arménienne du Discours de Gregoire de Nazianze»-ի մատենագիտութիւնը, որմէ դուրս մնացեր էին Մաշտոցի անուան Մատենադարանի մէջ պահուող կարգ մը թուղթեր, ճառեր եւ չափածոյ ստեղծագործութիւններ (էջ 74-82):

«Նագիանգացու մատենադրական ժառանգութեան հայերէն թարգմանութիւնների հետքերը» գլխուն առաջին մասին մէջ ամփոփ կերպով կը հրամցուին հայագիտութեան մէջ առ այսօր արտայայտուած Նագիանգացիի երկերուն հայերէն թարգմանութեանց բնոյթն ու ժամանակը շօշափող զանազան կարծիքներն ու դատողութիւնները: Հեղինակը իրաւացիօրէն կը նշէ որ մինչեւ այսօր «չունինք Նագիանգացու մատենադրական վաստակի հայերէն թարգմանութիւններն արժեքաւորող հետազոտութիւն» (էջ 104): Այս գլխուն մէջ կը խմբաւորուին «Դամբանական»-ի յունարան թարգմանութեան առանձնաշատկութիւնը եւ ինքնատիպութիւնները: Այնուհետեւ՝ բազմապիսի նմանութիւններ քաղելով Կորիւնի «Վարք Մաշտոցի» ստեղծագործութենէն եւ «Դամբանական»-ի հայերէն ու յունարէն բնագրերէն, հեղինակը կը հասնի այն եզրակացութեան թէ՝ «Վարք Մաշտոցի» անմիջական աղբիւրը «Դամբանական»-ի հայերէն թարգմանութիւնն է, իսկ վերջինս՝ հայերէնի թարգմանուած է մինչեւ 443-451 թթ., այսինքն՝ «Նախքան հայ ինքնուրոյն մատենագրութեան առաջին գործի հեղինակուելը» (էջ 123):

Աշխատասիրութեան ամենէն արժեքաւոր մասերէն մէկը պէտք է նկատել «Նագիանգացու Գիրք-ժողովածուները Խորենացու Աղբիւր» հատուածը (Գլուխ Դ.), ուր վարպետօրէն կը բացատրուի Նագիանգացի-Խորենացի ընդհանրութիւններու իրողութիւնը եւ կը կատարուի հետեւեալ հաստատումը. «Խորենացու քաղումները բնագրական երկուստեք ճշգրտումների հնարաւորութիւն են տալիս, որ

նկատի պիտի ունենալ թէ նրա եւ թէ նազիանզացու երկերը գիտական հրատարակութեան պատրաստելիս» (էջ 142):

Հատորի վերջին երկու գլուխները արժեքաւոր ներդրում են նազիանզացիի եւ հայ մատենագրութեան թէ՛ վաղ թէ՛ համեմատաբար աւելի ուշ շրջաններու հետ ունեցած աղերսներու լուսաբանման աշխատանքին մէջ: Երկու հարիւրի հասնող ձեռագիրներու գրականագիտական եւ աղբիւրագիտական վերլուծումներու համատեղութեամբ վերջին երկու գլուխներու մէջ հեղինակը կը յաջողի լուծել հեղինակային պատկանելիութեան փոխվերագրումներու եւ նոր խմբագրութիւններու ծագման խնդիրները:

Նազիանզացիին նուիրուած աշխատութիւնը ունի նաեւ «Յաւելուած» բաժին մը, ուր Կիմ Մուրատեանի բնագրագիտական մանրակրկիտ ջանքերուն շնորհիւ գիտական շրջանառութեան մէջ կը գրուին հայ ձեռագրական հաւաքածոներու մէջ ցրուած «Յինքն Յագարակէ Անդրէն Եկեալ», «Յինքն եւ ի Բանս Երկրորդ» եւ «Ի Կեսարիոս Եղբայրն Իւր» ճառերը:

Կիմ Մուրատեանի այս աշխատասիրութիւնը երիտասարդ գիտնականի լուրջ ներդրում է հայ բանասիրութեան եւ բիւզանդագիտութեան մէջ:

ՄԻՆԱՍ ԳՈՃԱՅԵԱՆ

ՄԽԻԹԱՐ ԱՆԵՑԻ, ՄԱՏԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՎԷՊ ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆԱՅ, Աշխատասիրութեամբ՝ ՀԱՅՐԱՊԵՏ Գ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆԻ, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1983 (140 էջ):

Միջնադարու ամենէն նշանաւոր, բազմամարդ ու բազմազգ քաղաքներէն՝ Անի մայրաքաղաքի մասին իւրաքանչիւր տեղեկութիւն, պատմական ու մատենագրական աղբիւր, խիստ կարեւորութիւն ունի ոչ միայն Հայաստանի, Վրաստանի, այլեւ ամբողջ Կովկասի ու Բիւզանդական Կայսրութեան պատմութեան համար: Այս տեսանկիւնէն՝ Մխիթար Անեցիի «Մատեան Աշխարհավէպ Հանդիսարանաց» երկի գիտական հրատարակութիւնն ու այդ մասին գրուած ուսումնասիրութիւնը օգտաշատ գործ մըն է, մասնաւորաբար հայագիտութեան եւ Կովկասագիտութեան համար:

Աշխատութեան հեղինակը առանձին-առանձին կը քննէ Մխիթար Անեցիի կեանքին ու երկերուն հետ կապուած գրեթէ բոլոր հարցերը: Հ. Մարգարեան յատկապէս ուշադրութեան առարկայ կը դարձնէ Մխիթար Անեցիի գրիչին արդիւնք՝ միջնադարուն բաւական յայտնի դարձած Արեգակի եւ Լուսնի խաւարումներու մասին բացատրութիւններ տուող

պարսկերէն աստղագիտական երկին թարգմանութիւնը: Հեղինակը կը քննարկէ Անեցիի կատարած թարգմանութեան հետ առնչուող ցարդ յայտնուած կարծիքներն ու ենթադրութիւնները՝ յատկապէս ծանրանալով խորհրդաւոր «Ոճիէ», «Յոճիէ», «Ոճիքէ» բառերու ծագումնաբանութեան խնդրին: Ինչ կը վերաբերի «Պատմութիւն Յանւոյ Քաղաքին» երկի Մխիթար Անեցիի պատկանելու հարցին, Հայրապետ Մարգարեան կը գտնէ որ կազմող-հեղինակը օգտուել է այլ հեղինակներու գործերէն, եւ սոյն երկը քաղաքութիւն մըն է: Այս մասին «Յաւելուած» բաժնին մէջ (էջ 123-124) հեղինակը աւելի մանրամասնօրէն ցոյց կու տայ աղբիւրները:

«Մատեան Աշխարհավէպ Հանդիսարանաց»-ի մեզի հասած մասը խիստ արժէքաւոր տեղեկութիւններ կը հաղորդէ հայոց, վրաց, պարսից եւ արաբներու մասին: Անոր արժէքը առաւել եւս կ'իմաստաւորուի նաեւ այն բանի շնորհիւ, որ մեզի հասած հատուածը հիմնուած է մեծ մասամբ Խորենացիի, ապա նաեւ մասամբ՝ Փարպեցիի, Սեբէոսի, Դրասխանակերտցիի եւ այլոց երկերու փոխանցած տեղեկութիւններուն վրայ: Այս հանգամանքն ալ ինքնին կ'օգնէ այսօրուայ բանասէրին համեմատելու եւ վերականգնելու նախորդ մատենագիրներու կարգ մը տեղեկութիւնները:

Հ. Մարգարեան կ'անդրադառնայ նաեւ Մխիթար Անեցիի պատմագիտական հայեացքներուն եւ պատմահայեցողական ակունքներուն: Հեղինակը ճիշդ կերպով կը նկատէ որ տակաւին թերի են մեր իմացութիւնները՝ միջնադարեան հայ պատմիչներուն պատմագիտական հայեացքներուն վերաբերեալ, ուստի՝ աշխատութեան հեղինակը խորապէս ուսումնասիրելէ ետք հրատարակուող երկը, բանասէրին ու պատմաբանին ուշադրութեան կը յանձնէ Մխիթար Անեցիի պատմահայեցողութիւնը: Այստեղ կ'իմանանք թէ Մխիթար Անեցիին «չեչտում է պատմութեան հսկայական ճանաչողական արժէքն ու նշանակութիւնը, այն, որ պատմութիւնը լուսաւորում է մարդկանց ու ծանօթացնում գիտութեանը, պատմութեան մէջ անդրապատկերուելով են յաւերժանում լաւն ու բարին. պատմութիւնն է անցեալի փորձի հիման վրայ դժուարութիւնները յաղթահարելու ուղիները յուշում» (էջ 40):

Հայագէտ-կովկասագէտ Հ. Մարգարեան ժե. դարէն հասած ձեռագրի օրինակի վրայ, բանասիրական-աղբիւրագիտական հմուտ ուսումնասիրութեան շնորհիւ հրատարակել է քննական բնագիր, որ անկասկած աւելի ընդունելի է քան հարիւր տարի առաջ Քերովքէ Պատկանեանի պատրաստած հրատարակութիւնը:

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ, ՀԱՅ ՆՈՐ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ, 1967-1981, Պէյրութ, 1984 (183 էջ):

Սփիւռքը, մեր օրերուն, հայ մամուլի մատենագիտութեամբ զբաղող շատ անուններ չունի թուարկելիք: Եւ նշելի քիչ անուններուն մէջ ակնառու տեղ մը կը գրաւէ Ժիրայր Դանիէլեանը, որ իր ուշագրաւ յայտնաբերումներուն կը միացնէ լուրջ գիտնականի յատուկ բժախընդրութիւն ու կշռադատում:

Այս հաստատումին ապացոյցն է անոր «Հայ Նոր Պարբերական Մամուլը 1967-1981» աշխատասիրութիւնը:

Ընդհանուր գիծերով՝ գիրքը կը բաղկանայ 183 էջերէ, որոնք կը պարփակեն ներածական խօսքեր, յիշեալ շրջանին հայրենիքի թէ՛ ըսփիւռքի մէջ լոյս տեսած մամուլի օրկաններուն մատենագիտութիւնը, զանազան ցանկեր եւ անգլերէն ամփոփում մը:

Դանիէլեան «Որպէս Նախարան» իր խօսքին մէջ, իբրեւ յառաջագրանք, կը նշէ թէ ինք ջանացած է ներկայացնել բոլոր այն պարբերականները, որոնք սկսած են լոյս տեսնել, կամ՝ դադարէ մը ետք վերահրատարակուիլ 1967 թ.էն առդին, մինչեւ 1981 թ.:

Ան գիտակցաբար զանց առած է հայկական գուտ օտարալեզու թերթերը, զորս իրաւամբ կը նկատէ անանջատելի բաղադրիչները հայ լրագրութեան, բայց որոնք կը սպասեն առանձին այլ ուսումնասիրութեան մը, ի՛ր իսկ խոստումով, որուն մօտալուտ գործադրութեան կը սպասենք մենք: Ան նաեւ ջանացած է՝ ըստ կարելոյն, հատորին մէջ դուռ բանալ իրեն հանդիպած թերթերու մէկ մասին առաջին համարներու անուանաթերթերու ֆիլիշներուն, որոնք զգալիօրէն կը հարըստացնեն հատորը:

Մատենագէտին բժախնդրութիւնը զինք կ'առաջնորդէ վերապահ յայտարարութիւններու, թէ, օրինակ, կրնան հատորէն դուրս մնացած ըլլալ անունները կարգ մը թերթերու եւ կամ մանրամասնութիւններ՝ հատորին մէջ տեղ գտած պարբերականներու մասին: Ասոնց բացակայութիւնը, յամենայն դէպս, եթէ ինչ որ տեղ կը ստուերէ գործին ամբողջականութիւնը, անիկա սակայն մեղադրելի կը զարձնէ ոչ թէ տքնաջան աշխատութեան մը լծուած հեղինակը, այլ՝ անոր հարցասէր նամակները անպատասխան թողուցած հասցէատէրերը, թող որ անոնցմէ կրնան վրիպած ըլլալ այդ նամակները՝ Լիբանանի թղթատարական անկանոնութեան հետեւանքով:

Գիտական լուրջ եւ կուռ խօսք է երկասիրութեան «Ներածական» բաժինը: Հոն Դանիէլեան ոչ միայն համոզիչ կերպով կը փորձէ հիմնաւորել թէ հայ պարբերական մամուլն իր հիմնադրութեան առաջին օրէն

մինչև 1981 թ. հեշտիւ կը հաշուէ 4000 անուն, այլեւ քաղաքական, տնտեսական ու ընկերային գործօններու վրայ վերլուծական ակնարկ մը նետելով՝ կը պարզաբանէ 1967-1981 երկարող ժամանակաշրջանի հայ պարբերական մամուլին արձանագրած քանակական աճի երեւոյթը:

Քաղաքական, տնտեսական թէ ընկերային դրդապատճառներով հայ հաւաքականութիւններու աշխարհագրական տեղաշարժերը, ըսելիք ունեցող երիտասարդութեան մը պոռթկումը, ազգային արմատներու որոնումը (որ տեղի կ'ունենայ միջազգային շարժումներու ուղղակի թէ անուղղակի ազդեցութեամբ), եւ հայ անհատներու թէ հաւաքականութիւններու տնտեսական կարողութեան աճի կողքին՝ տպագրական միջոցներու ընծայած յաւելեալ դիւրութիւնները հիմնաւոր կերպով եւ անառարկելիօրէն համոզկեր մօտեցումով նիւթ կը դառնան հեղինակին, որուն ուշադրութիւնը տակաւին կը բեւեռուի յատկապէս միջինարեւելեան հայազաղութներէն դուրս՝ հայատառ պարբերաթերթերու մէջ օտար լեզուներու հետզհետէ տարածուն օգտագործման եւ մամուլի օրկաններուն դիմագրաւած զանազան դժուարութիւններուն ու արձանագրած լեզուական նահանջին վրայ եւս:

Ինչ կը վերաբերի մատենագիտական ցանկի դասաւորման հարցին, Պը կարծենք թէ Դանիէլեան դիմած է յարմարագոյն լուծումին՝ որդեգրելով այբուբենական դասաւորման եղանակը, որ գիտական է ու գործնական միանգամայն: Աւելի լաւ պիտի ըլլար, սակայն, եթէ գիրքին աւարտին, պարբերաթերթերու ցանկը տրուէր ոչ միայն ըստ երկիրներու, այլեւ՝ հրատարակութեանց տարեթիւերուն նկատառումով, որպէսզի այս վերջիններուն միացումովը այբուբենական ցանկին՝ աւելի ամբողջականօրէն մատչելի ըլլար գիրքը ուսումնասիրողին:

Բաղձալի էր նաեւ հատորին մէջ հանդիպիլ ցանկին՝ դադրած թերթերուն, — անոնց դադարման հիմնական պատճառներուն ալ նշումով ներածութեան մէջ, — գիտնալով հանդերձ թէ Լիբանանի պայմանները փորձանաւոր կրնային ընել նման ճիգ մը:

Նախընտրելի պիտի ըլլար, նոյնպէս, չօշափելի օրինակներով համեմել այն հաստատումը՝ թէ կարգ մը թերթեր, ժամանակի ընթացքին, իրենց սկզբնական ուղղութեան բոլորովին ներհակ ուղղութիւն պարզած են:

Այսուհանդերձ, ուրախալի է ընդգծել թէ Դանիէլեան լիովին յաջողած է իր դժուարին, աշխատատար ու համբերատար յառաջադրանքին մէջ, եւ երկնած է աշխատութիւն մը, որ նախանձը պիտի շարժէր, հաւանաբար, նոյնիսկ քաղաքականապէս ու ապահովական տեսակէտով ամենակայուն պայմաններու մէջ ստեղծագործող մատենագէտի մը:

Իր մատենագիտական ցանկով ու ներածականին մէջ տեղ գտած

ընդհանրացումներով, եւ մատնանշումներով, այս հատորը կու գայ ծածկելու բաց մը, մանաւանդ երբ նկատի ունենանք թէ մատենագիտական համահաւաք ցանկերէն վերջինն ունի մէկուկէս տասնամեակի կեանք արդէն:

Տակաւին՝ «Հայ Նոր Պարբերական Մամուլը 1967-1981» արդէն իսկ կարեւոր սկզբնաղբիւր մը կարելի է նկատել սփիւռքահայ պատմագրութեան համար: Աշխատասիրութիւնը լաւագոյնս կը դրսեւորէ վերոյիշեալ ժամանակաշրջանին մէջ գաղթահայ կեանքին ապրած յուզումներն ու վերիվայրումները, հոն խմորուած ու ձեւաւորուած մտածողութիւններն ու աշխարհայեացքները: Եւ յիշեալ իրողութիւնը գլխաւոր բարենիշներէն մէկը պէտք է նկատել գրախօսուող երկին: Այս իսկ պատճառով՝ հատորը, միաժամանակ, հայ մամուլի պատմութեան հետախոյզներուն չափ պիտի օժանդակէ նաեւ հայ գաղթաշխարհի պատմութիւնը ուսումնասիրողներուն եւ ազգային-քաղաքական գործիչներուն, որոնք պիտի կարենան դիւրաւ հետեւցնել թէ միջինարեւելեան նոյնիսկ նօսր հայազաղութները կը պահպանեն իրենց միջնաբերդային նշանակութիւնն ընդդէմ ձուլումի, եւ պիտի կարենան կանխահոգական նախատեսութիւններ կատարել մեր ժողովուրդի՝ յատկապէս ամերիկեան ու եւրոպական գաղթօճախներու հեռանկարին շուրջ՝ ըստ այնմ ծրագրաւորելու տարուելիք աշխատանքները:

ՎԱԶԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

ՎԱՐԱԳ Դ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՁՈՒԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1981 (214 էջ):

Հաւանաբար հայոց լեզուի պատմութեան քննութիւնը հայագիտութեան ամենէն քիչ ուսումնասիրուած մարզերէն մէկն է, իսկ գրական լեզուի պատմութիւնը՝ գրեթէ «խոպան» բնագաւառ մը, եթէ հաշուի չառնենք հատ ու կենտ ուսումնասիրութիւններ, ինչպիսին է Արտաշէս Պապոյեանի «Պարոյր Սեւակի Չափածոյի Բառապաշարը» (Երեւան, 1970):

Ինչ խօսք որ հայոց գրական լեզուի պատմութիւնը ինքնին հրակայածաւալ ու բազմաշերտ ամբողջութիւն մըն է, ուր հայոց լեզուն կարելի է քննել տարբեր ժամանակներէ սկսած, զանազան հանգրուաններէ անցած բազմաբնոյթ հատուածներու ու ճիւղաւորումներու մէջ:

Լեզուն կենդանի երեւոյթ է, հասարակական հաղորդակցման միջոց, ու լեզուամտածողութեան արտայայտութիւն, կապուած՝ տրեւալ ժողովուրդի կենսունակութեան ոլորտին, համամարդկային յառաջիկայացքին եւ ընկերային պարունակին հետ:

Բարեբախտաբար, վերջին տասնամեակներուն, յատկապէս հայրենի լեզուաբաններ ու քերականներ հետամուտ են հայ լեզուաբանութեան այս մարզը՝ կենդանի գրական լեզուն ուսումնասիրել ու հետազօտել, նիւթ կամ թեզ ունենալով ժամանակակից գրողներ կամ հեղինակներ:

Միւս կողմէ, որքան կարեւոր եւ անյետաձգելի պիտի ըլլար ուսումնասիրութեան կարկինը հասցնել մինչեւ այնպիսի լուսաւոր ու պայծառ շրջաններու, — երբ հայ գրական լեզուն կ'ապրէր իր երանութեան գագաթնակէտը, — ոչ միայն անոր համար որ ունէինք բիւրեղ, կատարեալ, հարուստ ու ճկուն լեզու մը, այլ գնահատում մը կատարելու տուեալ ժամանակաշրջաններուն եւ արժեւորում մը՝ տիտանական հեղինակներուն մասին:

Ասիկա հայոց լեզուի պատմագրութեան պարտքն է, լեզուաբաններուն հրամայական գործը, ցոյց տալու համար այդ շրջաններուն նաեւ լեզուաօճական առանձնայատկութիւնները, երանգներն ու յատկանիշները, գրականութեան, քննադատութեան, պատմութեան, փիլիսոփայութեան ու մանկավարժութեան զուգահեռ:

Այս առումով ուշագրաւ աշխատասիրութիւն մըն է հայրենի ականաւոր լեզուաբան՝ Վարդգ Առաքելեանի «Ակնարկներ Հայոց Գրական Լեզուի Պատմութեան» գիրքը, ուր գիտական համապարփակ քննութեան ենթարկուած է գլխաւորաբար Ե. դարու հայ մատենագիրներու լեզուն ու ոճը:

Պարզ է թէ ժամանակաշրջանը խիստ էական նշանակութիւն ունի հայ ժողովուրդին համար, որովհետեւ ան «ծննդոց»ը կ'աւետէ հայ ժողովուրդին՝ հայ գիրի ու գրականութեան ստեղծումով, որ գրաւակներ դարձաւ հայ ժողովուրդի լինելութեան ու գոյատեւման:

Աշխատասիրութիւնը ունի երեք գլխաւոր բաժիններ, համապատասխան ենթամասերով, ուր առանձին-առանձին քննուած են՝ գրական լեզուն ու անոր հետ առնչուած խնդիրները, հիմնուած՝ ժամանակակից լեզուապատմութեան նոր տուեալներուն վրայ, երկրորդ՝ Ե. դարու գրական լեզուն, որպէս գրական ու խօսակցական արտայայտչամիջոց, եւ երրորդ՝ Ե. դարու հայ մատենագիրներու լեզուն ու ոճը, եւ անոնց բնորոշիչ կողմերը:

«Ներածութիւն» (էջ 5-58) ընդարձակ բաժնով, լեզուաբան Առաքելեան նախ կ'անդրադառնայ առհասարակ գրական լեզուի պատմութեան ուսումնասիրութեան խնդիրներուն, ապա եւ յաջորդաբար՝ գրական լեզուի համաժողովրդական բնոյթին, գրական ու գրաւոր լեզուներու փոխ-յարաբերութեանց, բարձր ու պարզ ոճերու գրական լեզուի տարատեսակներուն ու անոնց կառուցուածքին, գրական լեզուի կապին՝ ժողովուրդի պատմութեան ու համաժողովրդական խօսակցա-

կան լեզուին, գրական լեզուի արտայայտութեան ճշգրտութեան, խօսակցական, գրական լեզուներու ու բարբառի առնչութիւններուն՝ իրար նկատմամբ, գրական լեզուի ու ժարգոնի կապակցութիւններուն, գրական լեզուի գործառական ոճերուն՝ հաղորդակցման տարբեր միջոցներով ու լեզուական առանձնայատուկ կիրարկութիւններով, գրական լեզուի ժողովրդայնութեան, առանց որուն լեզուն չի կրնար դառնալ հաւաքականութիւններու հաղորդակցման միջոց:

Նոյն բաժնին մէջ, գիտնական լեզուաբանը ծանօթութիւններ կու տայ ընդհանրապէս գիրի ստեղծման, անոր ժամանակագրութեան, քերականական երանգներուն ու նշանագրութեան մասին, ապա տալով պատմականը հայ գիրերու ստեղծման ու ստեղծիչին, ինչպէս նաեւ նախամեսրոպեան գիրերու ու դանիէլեան նշանագիրերու:

Երկրորդ բաժինը՝ (Ա. Գլուխ, էջ 59-116), նուիրուած է Ե. դարու գրական լեզուին՝ գրաբարին, ուր ուսումնասիրողը հիմնուելով պատմական աղբիւրներու ու տուեալներու վրայ, կու տայ ժամանակաշրջանի հին հայերէնի գրական ըլլալու փաստը՝ իր ինքնուրոյն ու թարգմանական գրականութեամբ, ինչպէս նաեւ լեզուական ոճերով, բառակազմութեան միջոցներով ու թարգմանական արուեստով:

Այնուհետեւ, լեզուաբանը կը ներկայացնէ գրաբարը իբրեւ համաժողովրդական խօսակցական լեզու, «որի բառապաշարի գերակշռող մասը, յարատեւելով, հարստացրել է մեր նոր գրական լեզուն եւ դարձել նրա բառապաշարի կորիզն ու հիմնական բառաֆոնտի հարստութիւնը», տալով ճոխ օրինակներու ու ստուար բառերու զուգորդութիւններ, զանոնք ընդհանրապէս մէջբերելով տուեալ ժամանակաշրջանի մատենագիրներու գրութիւններէն կամ ուսումնասիրող լեզուաբաններու հաւաքագրումներէն:

«Գրաբարը եւ Բարբառները» ենթամասին մէջ, Առաքելեան փորձած է Ե. դարու գրական լեզուին մէջ գործածուած եւ սակայն քաղաքացիութիւն չստացած որոշ բառերու գոյութիւնը կապել բարբառներու հետ, տրուած ըլլալով որ անոնցմէ մաս մը գոյութիւն ունի ժամանակակից բարբառներու մէջ:

Նշանակալից է որ գրաբար-բարբառ յարաբերութիւնները չեն սահմանափակուիր լոկ բառային փոխառութիւններով, այլեւ՝ քերականական կարգերով:

Տալէ ետք հայոց գրական լեզուի պատմութեան հիմնական շրջանաբաժանումը (գրաբար, միջին հայերէն եւ նոր գրական լեզուի երկ-ճիւղ շրջան), լեզուաբան Առաքելեան կը ներկայացնէ այն քերականներն ու լեզուաբանները, որոնք զբաղած են այս հարցով (Ա. Բագրատունի, Ա. Այտընեան, Հ. Աճառեան, Գ. Զուհակեան), քննարկելով իւրաքանչիւրի տեսակէտը:

«Դասական կամ Ոսկեդարեան Հայերէնի Խնդիրը» ենթամասով Առաքելեան կը ներկայացնէ Վիեննայի ու Վենետիկի Մխիթարեաններուն լեզուա-ոճական հայեացքները գրաբարի նկատմամբ: Հեղինակը կը դիրքորոշուի ի նպաստ վենետիկեան ուղղութեան, բաժնելով Հայր Արսէն Բագրատունիի տեսակէտը, որ «Հայ գրականութեան նկատմամբ խտրականութիւն» կը նկատէ վիեննացիներու այն պնդումը, թէ՛ «Ե. դարի առաջին կէսի գրականութիւնից դուրս չկայ այնպիսի գրականութիւն, որի լեզուն օրինակելի լինի»:

Այս գլխուն վերջին բաժինով, Առաքելեան կը ներկայացնէ Ե. դարու հայ ինքնուրոյն ու թարգմանական գրականութեան դասերու բաժանումը ըստ ոճական յատկանիշներու, թուելով այն հեղինակները, որոնք զբաղած են այս կալուածով, միաժամանակ տալով պատկերներ եւ օրինակներ տարբեր մատենագիրներու գործերէն:

Որոշապէս ամենէն յատկանշական, շահեկան ու նորարարական բաժինը կը հանդիսանայ Բ. Գլուխը (էջ 117-214), ուր հմուտ լեզուաբանը առարկայական ու գիտական հիմունքներով ներկայացուցած է Ե. դարու հայ եօթը տիտան մատենագիրներու լեզուն ու ոճը (Եզնիկ, Կորիւն, Ագաթանգեղոս, Փաւստոս Բիւզանդ, Ոորենացի, Եղիշէ ու Փարպեցի):

Առաքելեան Ե. դարու հայ մատենագիրներու մասին հետեւեալը կ'ըսէ, անշուշտ, բազմաթիւ օրինակներու լոյսին տակ քննելէ ու եզրակացութիւններու յանգելէ ետք.

1— «Եզնիկ Կողբացու լեզուն ու ոճը համարուել է հայ հին գրական լեզուի ամենակատարեալ օրինակը», որ «... մինչեւ վերջ միեւնոյն մակարդակի վրայ է մնում»:

2— Ճշգրիտ է ետք Կորիւնի, Ագաթանգեղոսի ու Բիւզանդի լեզուաոճական նմանութիւններն ու ընդհանրութիւնները, Առաքելեան կը հաստատէ թէ առաջինը որեւէ առընչութիւն չէ ունեցած միւսներուն հետ: Իսկ անդրադառնալով անոր լեզուին ու ոճին, Առաքելեան կ'ըսէ. «Կորիւն Աստուածաշնչեան պարզ ու վճիտ հայերէնին հակադրեց խրթնաբանութիւնը, Եզնիկեան կուռ ու կանոնիկ դասական լեզուի դիմաց մէջտեղ դրեց հայերէնի ոգուն անհարազատ անկանոնիկ մի խճողուած հայերէն», դառնալով նաեւ «խրթնաբան ոճի հիմնադիրը մեր գրականութեան մէջ»:

3— Անհիմն նկատելէ ետք Ագաթանգեղոսի գիրքի «Թարգմանութիւն» ըլլալը, Առաքելեան լուսարձակի տակ կ'առնէ յատկապէս անոր լեզուի բառապաշարային կողմը, զայն նկատելով «մեծ հարստութիւն» մը, որ ժառանգուած է մեզի:

4— Նշելէ ետք Փաւստոս Բիւզանդի լեզուաոճական թերութիւններն ու շեղումները, հեղինակը կը նշէ թէ նման զարտուղութիւններ

գլխաւորաբար երեւելի են կրօնական պատմութիւններուն մէջ, այլապէս՝ «երբ... անցնում է կեանքի, կենցաղի, առօրեայ երեւոյթների հաղորդմանը, այդ բոլոր լեզուական թերութիւնները իւրայատուկ գոյն ու երանգ, շարժունութիւն ու աշխուժութիւն են հաղորդում նրա ոճին»:

5— Ընդունելէ ետք թէ Խորենացիի լեզուն գերծ է յունարէնի ազդեցութենէն ու կարգ մը լեզուական շեղումներէ, Առաքելեան՝ Խորենացին կը նկատէ «այն սահմանակէտը, ուր (նախորդներու) այդ լեզուական հարթութիւնը վերջանում է, ու մեր առջեւ կանգնում է գրական մի բարձունք իր լեզուատոճական նորութիւններով եւ ուղղութեամբ»:

6— Ճշգրիտէ ետք Եղիշէի Ե. դարու մատենագիր ըլլալու իրողութիւնը, Առաքելեան անդրադառնալով անոր լեզուին, կը հաստատէ թէ, թէեւ «ճապաղ ու անկապակից մասերը քիչ չեն, բայց բոլոր դէպքերում Եղիշէի լեզուն գերծ է խրթնաբանութիւնից, անհասկնալի ու մութ հատուածներից»:

7— Զուգորդում մը կատարելէ ետք Բիւզանդի ու Փարպեցիի ոճին ու խօսքին միջեւ, Առաքելեան օրինակներով կը հաւաստիացնէ թէ երկրորդը «իր գիրքը գրել է շատ մաքուր գրաբար հայերէնով, միայն երբեմն կիրառել է ժողովրդախօսակցական բառեր, դարձուածքներ, քերականական ձեւեր, շարադասութիւն ու համաձայնութիւն», եւ ապա՝ «Փարպեցու խօսքը աւելի կիրթ է ու կազմակերպուած, գերծ է կցկտորութիւնից ու անկապակցութիւններից, աւելորդ զարդերը խորթ են նրան»:

Ներկայացուած այս ուսումնասիրութիւնը ինքնին փաստ մըն է, որ հայրենի քաջատեղեակ լեզուաբանը յաջողած է գիտական խորաթափանց չափանիշներով, ինքնուրոյն դատումներով եւ իւրայատուկ հետեւողութեամբ բացայայտել Ե. դարու հայ գրական լեզուին պատմութիւնն ու անոր հետ կապուած լեզուի ու ոճի խնդիրները:

Ուսումնասիրութիւնը շատ բան պիտի շահէր, եթէ լեզուաբանը իր եզրակացութիւնները, հետեւութիւններն ու միտքերը աւելի յստակացուցած ու ամփոփուած ձեւով շարադրէր ու դասաւորէր՝ իւրաքանչիւր կնճռոտ հարցի մը պարագային, ինչպիսին կը տեսնենք մատենագիրներու լեզուն ու ոճը քննած ատեն:

Յամենայն դէպս, խիստ նշանակալից ներդրում մը ընդհանրապէս հայագիտութենէն ներս, ու մասնաւորապէս հայոց լեզուի քննութեան մէջ, որ ինքնատիպ բարենիշ մը կ'արձանագրէ յօգուտ վաստակաշատ ու բազմահեղինակ լեզուաբան Վարդ Առաքելեանին:

ՊԱՐՈՅՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ

ՄԻՔԱՅԷԼ Ն. ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ԶՄԻՒՌՆԱՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ,
1839-1860, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1984 (375 էջ):

1922 թ.ի Սեպտեմբերին՝ յոյն-թրքական պատերազմի աւարտին, թուրքերը կը յաջողէին իրենց մահասփիւռ իշխանութիւնը հաստատել նաեւ Իզմիր քաղաքին վրայ: Միջազգային հաղորդակցութեան կեդրոն, ու մանաւանդ Փոքր Ասիոյ գլխաւոր դարպասներէն հանդիսացող այս բարգաւաճ քաղաքին մէջ, զանազան պատճառներով, 17-րդ եւ 18-րդ դարերուն կազմաւորուած էր 7-8 հազարի հասնող կազմակերպուած ու կենսունակ հայկական դադութ մը: 1830-ական թուականներու վերջերուն՝ այդ թիւը կը հասնէր 10 հազարի, իսկ 20-րդ դարու առաջին երկու տասնամեակներուն՝ հայկական դադութի թիւը կը բարձրանար 30 հազարի: Պոլսոյ հետ, յաճախ անոր մրցակից՝ Իզմիրը եղած է արեւմտահայ լուսաւորութեան, մշակութային, հասարակական ու տնտեսական կեանքի կարեւոր կեդրոն: 1750-ական թուականներէն սկսած՝ այնտեղ կը հիմնուին հայկական տպարաններ, դպրոցներ, մշակութային միութիւններ: Հայ պարբերական մամուլն ալ, թէեւ քիչ մը յապաղումով, ամբօրէն կը հաստատուի հոն, ու այդ վայրէն իր ճառագայթումները կը հասցնէ Կ. Պոլիս, Կովկաս եւ հայահոծ այլ շրջաններ:

Իզմիրի հայ պարբերական մամուլի ուսումնասիրութեան նըւիրուած է՝ հայրենի գրագէտ, բանասէր ու մատենագէտ Միքայէլ Նաւասարդի Յակոբեանի «Զմիւռնահայ Պարբերական Մամուլը (1839-1860)», որ կը հանդիսանայ 1839-1880 թթ. ընդգրկող ժամանակաշրջանին նուիրուած ուսումնասիրութեան առաջին մասը:

Հայ մշակութային ու հասարակական կեանքի կազմաւորումին, ու անոր հոլովոյթին ուսումնասիրութեան կարեւորութիւնը օրըստօրէ կը շեշտուի, յատկապէս հայրենիքի մէջ: Եւ ուրեմն՝ արեւմտահայ մշակոյթին հանդէպ հետաքրքրութիւնը՝ նմանապէս: Այս երեւոյթներուն շօշափելի ապացոյցներէն մէկը կը հանդիսանայ Միքայէլ Յակոբեանի գրախօսուող աշխատասիրութիւնը: Հատորին «Ներածութիւն»ը կը սկսի յստակ ու չոր նախադասութեամբ մը. «Զմիւռնահայ պարբերական մամուլի իրական պատմութիւնը տակաւին չէ ուսումնասիրուած» (էջ 5): Մասնակի յօդուածներ, հայ պարբերական մամուլի նուիրուած ընդհանուր ուսումնասիրութիւններու մէջ՝ մասնակի անդրադարձումներ եղած են նախապէս այլ բանասէրներու եւ պատմաբաններու կողմէ: Նման փորձեր կատարած է նաեւ Միքայէլ Յակոբ-

եանը: Ան նոյնիսկ ունի հրատարակուած մենագրութիւն մը՝ նուիրուած զմիւռնահայ մշակութային նշանաւոր գործիչ Գրիգոր Մսերեանի եւ անոր հրատարակած «Մէտէօրա» հանդէսին՝ «Մէտէօրա Հանդէսը Արեւմտահայ Լուսաւորական-Դեմոկրատական Շարժման Մէջ» (Երեւան, 1977, 327 էջ) խորագիրով: Սակայն եւ այնպէս, զմիւռնահայ մշակութային օրրանին ամբողջական պատկերն ու նկարագիրը չէ կերտուած վերոյիշեալ ուսումնասիրութիւններով: Զմիւռնահայ պարբերական մամուլի ամբողջական պատմութեան ուսումնասիրութիւնը ցարդ կը սպասէր իր հմուտ բանասէր պատմաբանին: Այդ դժուարին աշխատանքն է որ իրեն նպատակակէտ դարձուցած է Միքայէլ Յակոբեանը:

1922 թ.ի Իզմիրի աղէտը, այլ դժբախտութիւններու կողքին, ի սպառ ջնջեր ու անհետացուցեր էր նաեւ հայկական մշակոյթի բոլոր յուշարձաններն ու արխիւային նիւթերը: Ասկէ՝ Միքայէլ Յակոբեանի ձեռնարկին դժուարութիւնը, զոր ան համբերատար աշխատանքով, գերազոյն ճիգերով կը յաջողի դիմագրաւել տարիներու ընթացքին: Հայրենիքի եւ Արտասահմանի մատենադարաններէն հնարաւորին չափ ի մի հաւաքելով զմիւռնահայ պարբերական հաւաքածոները, կամ անոնց լուսապատճենները իբրեւ հիմնական սկզբնաղբիւր, կ'օգտագործէ զանոնք: Առաւել՝ ան կ'օգտագործէ նաեւ զմիւռնահայ գաղթօճախին նուիրուած հին ու նոր բոլոր նիւթերը:

Նախքան հիմնական նիւթին անցնիլը, գիտնական բանասէրի վայել գիտակցութեամբ՝ Մ. Յակոբեան կը փորձէ ճշդել իր ուսումնասիրութեան առարկան, առաջին հերթին պարզել զմիւռնահայ պարբերաթերթերու ընդհանուր պատկերը, եւ պատրաստել անոնց մատենագիտական ստոյգ ցանկը: Նախապէս պատրաստուած ու հրատարակուած մատենագիտական բոլոր ցանկերը քննական լուրջ ուշադրութեան ենթարկելէ ետք, կրկնութիւններն ու չփոթները պարզելէ, ինչպէս նաեւ մոռացումները արձանագրելէ ետք, ան կը ներկայացնէ զինք շահագրգռող ժամանակաշրջանի՝ 1839-1880 թթ., զմիւռնահայ մամուլի ամբողջական ցանկը, որ կ'ընդգրկէ 18 պարբերաթերթ:

«Ներածութիւն» բաժինէն ետք, որ գրուած է ծրագրուած զոյգ հատորներուն իբրեւ ընդհանուր նախաբան, առաջին (գրախօսուող) հատորով կը ներկայացուին զմիւռնահայ մամուլի եօթը անուններ, հրատարակուած՝ 1839-1860 թթ. ու միջեւ երկարող ժամանակամիջոցին: Յաջորդաբար, առանձին գլուխներով ներկայացուած են հետեւեալ պարբերաթերթերը. «Արշալոյս Արարատեան» (1840-1886), «Շտեմարան Պիտանի Գիտելեաց» (1839-1846, 1854), «Հայրենասէր» (1843-1846), «Արփի Արարատեան» (1853-1856), «Թութակ Հայկազեան» (1854-1855) եւ «Երկասէր» (1855):

Յանդորդաբար, ուրեմն, կը ներկայացուի այս թերթերուն պատմութիւնը, կարեւորութեամբ կը մատնանշուի այն պայքարը, որ կը մղուի գրեթէ բոլոր թերթերուն կողմէ՝ հայ ժողովուրդի լուսաւորութեան եւ գոյատեւումին ի խնդիր: Յստակ ու պայծառ գիծերով կը ներկայացուին զմիւռնահայ եւ ընդհանրապէս հայ հրապարակախօսութեան կարկառուն դէմքերէն՝ Ղ. Գ. Պալղազարեանը, Տէտէեան եղբայրները եւ ժամանակակից բազմաթիւ երեւելի անուններ: Կը տրուի իւրաքանչիւրին զաղափարախօսութիւնը, գործունէութիւնն ու կենսագրութիւնը, միշտ զմիւռնահայ գաղթօճախի հասարակական ու մշակութային կեանքի ընդհանուր պատատին վրայ:

Տակաւին, իւրաքանչիւր պարբերաթերթի մասին նախապէս տրուած գնահատականներն ու բնորոշումները ներկայացնելէ ետք, Մ. Յակոբեան կը կատարէ տրամաբանական միջամտութիւններ, յաճախ երեւան հանելով անոնց հակասական ու ենթակայական հաստատումները, եւ ապա՝ տալով իր բնորոշումը, տեսակէտը՝ գիտական ու առարկայական մերձեցումով: Ի պատիւ հեղինակին հարկ է արձանագրել նաեւ այն, որ նոր տուեալներու եւ յայտնաբերումներու լոյսին տակ, ան կը սրբագրէ նաեւ ինքզինք, նախապէս այլ աշխատասիրութիւններու մէջ թոյլ տրուած անճշդութիւններու եւ չփոթներու վերանայումով: Եւ այս պարագան փոքր արժանիք չէ:

Մ. Յակոբեան «Ներածութիւն» բաժինին մէջ երբ կը վերականգնէ 1839-1880 թթ. ու զմիւռնահայ պարբերաթերթերու ցանկը, զանոնք կը ներկայացնէ ժամանակագրական կարգով, որ տուեալ պարագային ամենէն գիտական ու նպատակայարմար եղանակն է: Սակայն, երբ կ'անցնի զանոնք առանձին-առանձին ներկայացնելու մանրակրկիտ աշխատանքին, փոխանակ հետեւելու իր իսկ որդեգրած եղանակին, եւ սկսելու ամբրիկացի միսիոնարներու հրատարակած «Շտեմարան Պիտանի Գիտելեաց» ամսագիրէն (1839), որ իր իսկ վկայութեամբ «Ժամանակագրական կարգով հայերէն առաջին պարբերականն է Ձմիւռնիայում, եւ որը, հրատարակուելով հայերէն, առաջինն է նաեւ Թուրքիայում...» (էջ 54), կը սկսի Ղ. Գ. Պալղազարեանի «Արշալոյս Արատեան»ով (1840): Ժամանակագրական այս միակ խախտումին համար բացատրութիւն չէ տրուած: Ինչ որ ալ եղած ըլլան տուն տուն պատճառները («ազգային դիմագծով անդրանիկ թերթ», տարողութիւն, երկարակեցութիւն, եւն.), կ'ակնկալուէր որ հեղինակը մինչեւ վերջ ըլլար հետեւողական...:

Ամէն պարագայի, տասնեակ տարիներու խոր հետաքրքրութիւնը, խստապահանջ ու անխոնջ պրպտումներն ու հետազոտութիւնները, տարիներու ընթացքին կուտակուած փորձն ու հասունութիւնը Միքայէլ Յակոբեանը կը դարձնեն ժթ. դարու արեւմտեան մշակութային

պատմութեան ամենէն հմուտ ու իրազեկ պատմաբաններէն մէկը, իսկ իր «Զմիռնահայ Պարբերական Մամուլը» ուսումնասիրութիւնը՝ այդ ուղղութեամբ ցարդ հրատարակուած ամենէն վաւերական վկայութիւնը:

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

ԱՆՈՒՇԱԻԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ, ՄԱՅՐ ՅՈՒՑԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ԶԵՌԱԳՐԱՅ ՄԵՄԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ, Հայկական Մատենաշար Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան, Անթիւ-իաս, 1984 (ԺԵ + 650 + [1]էջ):

Եթէ հայկական ձեռագիրները իմացական ու գեղարուեստական թանկարժէք աւանդ կը համարուին, անոնց նուիրուած ցուցակները նոյնքան կարեւոր անհրաժեշտութիւն դարձած են բանասիրական ու գիտական աշխատանքներու համար: Ծուրջ 25 հազար գնահատուող հայկական ձեռագիրներուն 11 հազարը եթէ ապահով ու խնամքով կը պահուին Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի գրապահոցներուն մէջ, մնացած 14 հազարին մեծ մասը ցրուած կը գտնենք Սփիւռքի հայկական եւ ոչ-հայկական մատենադարաններուն մէջ: Քանակական կարեւորութեան կարգով կ'արժէ յիշատակել մատենադարանները Երուսաղէմի Սր. Յակոբեանց Վանքին (4500 ձեռագիր), Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան (4000), Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան (1200), Նոր Զուղայի Սր. Ամենափրկիչ Վանքին (1000), Լիբանանի Զմմաուի Վանքին (700), եւն.:

Վերոյիշեալ մատենադարաններուն «ցուցակ ձեռագրացներ»ը, հետզհետէ եւ մինչեւ 1972 թուական, մեծ մասով շնորհիւ Գալուստ Կիւլպէնկեան Հաստատութեան Հայկական Մատենաշարին, լոյս էին տեսած եւ դարձած մատչելի հայ եւ օտար գիտաշխատողներու:

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի ձեռագիրներու հաւաքածոն, բաղկացած 223 ձեռագիր հատորներէ, եւ 1248-էն 1886 երկարող ժամանակաշրջանի պատկանող, ցարդ չունէր իր ամբողջական «ցուցակ ձեռագրաց»ը: Այդ պակասն է որ այժմ կ'ամբողջանայ հրատարակուածովը «Մայր Յուցակ Հայերէն Զեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան» հատորին, կրկին շնորհիւ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան Հայկական Մատենաշարին՝ «տասնամեայ շրջանի վրայ տարածուած» բծախնդիր, մանրակրկիտ ու ջանասէր աշխատասիրութեամբը Անուշաւան Վրդ. Դանիէլեանի: Երկարատեւ այդ աշխատանքին պտուղը՝ գիտականօրէն ճշգրիտ ու միաժամանակ տոկուն գործ մը, ընդարձակ ու ծաւալուն:

Ուրախալի է հաստատել, թէ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան «Ցուցակ Ձեռագրաց»ը պատրաստուած է համաձայն Երեւանի Մատենադարանի ցուցակագրման նորագոյն գիտական մեթոտին, որ բաժնուած է չորս գլխաւոր մասերու. Ա. Նկարագրութիւն, Բ. Նկար, Գ. Բովանդակութիւն, Դ. Յիշատակարան-Կնքադրոշմ: Անուշաւան Վրդ. Դանիէլեան, երեք տարբեր առիթներով, իր պատրաստած աշխատանքը տարած է Երեւան, եւ յատկապէս հայրենի քաջամուտ ձեռագրագէտ ու գիտաշխատող Օննիկ Եգանեանի ուշադիր ու գուրգուրոտ հսկողութեան տակ՝ կատարած է հարկ եղած սրբագրութիւններն ու յաւելումները, իր գործին ապահովելով գիտական ամուր հենք մը: Հաւանարար տեղին է յիշել, թէ Լեւոն Գ. Մինասեանի պատրաստած «Ցուցակ Ձեռագրաց Նոր-Ձուղայի Ս. Ամենափրկչեան Վանաց Թանգարանի» հատորը (1972 թ.), իր կարգին, խմբագրուած է նոյն Օննիկ Եգանեանի կողմէ: Այստեղէն հարցում մը. ինչո՞ւ չընդարձակել սահմանները եւ ընդհանրապէս չորդեգրել Երեւանի Մատենադարանի ցանկագրման նորագոյն գիտական մեթոտը, իրեւ միատեսակ ու հասարակաց մեթոտ, այսուհետեւ կատարուելիք նմանօրինակ աշխատանքներուն համար, դիւրացնելու համար ե՛ւ գիտաշխատողներու ե՛ւ զանոնք օգտագործողներու գործը:

Ձեռագիրներու չափ եւ յաճախ անոնցմէ ալ աւելի, այդ ձեռագիրներուն յիշատակարաններն են որ իրենց պատմական ու մատենագիտական տեղեկութիւններով հայագիտական տարբեր մարգերուն կը բերեն իրենց անգնահատելի նպաստը: Գիտակից այս իրողութեան՝ Անուշաւան Վարդապետ տուած է, առկայութեան պարագային, գրչութեան ժամանակի ու հետագայի յիշատակարանները: Ձեռագիրներու բովանդակութիւնը ան ներկայացուցած է կարելի ամէն մանրամասնութեամբ, եւ իւրաքանչիւր ձեռագիրէ տուած է Բլիշէ նկար մը: Եթէ յիշատակարաններու եւ բովանդակութեան ընծայուած այս կարեւորութիւնը անհամեմատօրէն ընդարձակած է էջերն ու ծաւալը հատորին, միւս կողմէ սակայն, շարժելով այդպէս, հեղինակը մեծ ծառայութիւն մատուցած կ'ըլլայ ընդհանրապէս զայն օգտագործողներուն:

Անուշաւան Վրդ. Դանիէլեանի պատրաստած այս հատորը հարուստ է նաեւ իր ցանկերու զգալի առատութեամբ եւ ալլազանութեամբ. ցանկեր՝ անձնանուններու, տեղանուններու, յիշատակարաններու, պատառիկ-պաեպանակներու, գրչութեան վայրերու, գրիչներու, ծաղկողներու, կազմողներու, թուղթ կոկողներու, ստացողներու, կնիքներու, կնիքներու ժամանակագրական մանրանկարչութեանց: Համեմատական եւ ընդհանուր տախտակներով, ինչպէս նաեւ հատորին յատուկ յիշատակարանով կ'եզրափակուի այս

խիստ կենսական ու շահեկան հատորը, որ առաջին հերթին զայն պատ-
րաստողին կ'ապահովէ գիտնական աշխատողի վարկ մը, ու գործին՝
մնայուն արժանիք:

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան «Զեռագրաց Ծուցակ»ի հրատա-
րակումով, կ'ամբողջանայ շարքը սփիւռքահայ կարեւոր մատենադա-
րաններու եւ կեդրոններու հայկական ձեռագիրներու ամբողջական
ցուցակներուն:

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

GEORGE A. BOURNOUTIAN, EASTERN ARMENIA IN THE LAST
DECADES OF PERSIAN RULE 1807-1828, Undena Publications,
Malibu, California, 1982 (290 pp.).

ՃՈՐՃ Ա. ՊՈՒՌՆՈՒԹԵԱՆ, ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊԱՐՍ-
ԿԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՍՆԱՄԵԱԿՆԵՐՈՒՆ 1807-
1828, Ունտենա Հրատարակչութիւն, Մալիպու, Գալիֆորնիա, 1982
(290 էջ):

«Վերագնահատում մը՝ 19-րդ դարու Արեւելեան Հայաստանի
քաղաքական եւ ընկերային-տնտեսական պատմութեան: Հակառակ
ընդհանրացած տեսակէտին, Երեւանի Նահանգը, իր վերջին խաւին՝
Հիւսէյն Ղուլի [1807-1827 թթ.] իշխանութեան տակ կը ներկայացուի
աւելի լաւ պայմաններու մէջ կառավարուող շրջան մը՝ պարսկական
պետութեան [սահմաններուն] մէջ: Հեղինակը հետազոտած է Արեւել-
եան Հայաստանի՝ պարսկական տիրապետութենէն ռուսական տիրա-
պետութեան անցման ժամանակաշրջանի քաղաքական, տնտեսական,
ժողովրդագրական եւ կրօնական կառոյցը: Ան իր ուսումնասիրու-
թիւնը հիմնած է բազմաթիւ արխիւային նիւթերու, եւ ռուսերէն,
պարսկերէն եւ հայերէն լեզուներով գրուած սկզբնական աշխատա-
սիրութիւններու վրայ: Բազմաթիւ վաւերագրեր եւ տոմարներ անդ-
լերէնի թարգմանուած են առաջին անգամ ըլլալով»:

Հատորի մուտքին՝ հրատարակչութեան կողմէ աշխատասիրու-
թեան մասին արձանագրուած վերոյիշեալ պարբերութիւնը կ'ամփոփէ
հեղինակին հետապնդած նպատակը, անոր աշխատելակերպը եւ իրա-
զօրծումը: Ինչ կը վերաբերի հեղինակին օգտագործած սկզբնաղբիւր-
ներուն եւ գրականութեան, անվարան կարելի է ըսել թէ՛ ան ձեռք գար-
կած է արխիւային, թէ՛ հրատարակուած հնարաւոր ամէն նիւթի («Մա-
տենագիտութիւն», էջ 237-279), ոչինչ պատահականութեան ձգելու

գիտակից դիրքորոշումով մը: Բարեխղճութեամբ ու կարելի մանրամասնութեամբ պատրաստուած են տախտակները (էջ 168-235), որոնք շօշափելի տուեալներու կը վերածեն ուսումնասիրուած ժամանակաշրջանի Երեւանի խանութեան առօրեայ կեանքի բազմաթիւ երեսները:

Հատորին առաջին 165 էջերուն մէջ ներկայացուած է Երեւանի խանութեան 1807-1828 թթ.-ու պատմութիւնը՝ երկու բաժիններով, հետեւեալ գլուխներու տակ. «Պատմական Անցեալ», «Հայոց եւ Հայ Եկեղեցիին Դերը Ռուս-Պարսկական Վէճին Մէջ», «Երկիր եւ Ժողովուրդ», «Վարչական Կառոյց», «Հողի Վարձակալութիւն եւ Հարկային Դրութիւններ», «Ընկերային-Տնտեսական Կեանք. — Քաղաքային ու Գեղջուկ Ընկերութիւն», «Եզրակացութիւն»: Պուռնութեան գիտէ մտնել մանրամասնութեանց մէջ, առանց ձգձգելու նիւթը, եւ ստեղծել համապարփակ պատկեր մը, առանց պատկերին երեսներէն մէկը զոհելու միւսին: Հեղինակը քննական մօտեցում ցոյց կու տայ նաեւ իր օգտագործած աղբիւրներուն հանդէպ, յաճախ ծանօթագրութեանց բաժինը հարստացնելով բաղդատական ծանօթութիւններով ու քննական դիտողութիւններով:

Արդար ըլլալու համար սակայն պէտք է ըսել թէ Պուռնութեան անկոխ գետնի վրայ չէ որ կ'աշխատի: Ժամանակաշրջանը, որուն կը սեւեռէ հեղինակը իր ուշադրութիւնը, սովետահայ պատմագրութեան նախասիրած շրջաններէն մէկն է, եւ յաճախ ուսումնասիրուած, յատկապէս 1978 թ.-ի շուրջ, երբ մեծ շուքով նաեւ նշուեցաւ Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալու 150-ամեակը: Բայց զեռ տասնամեակներ առաջ՝ 1959 թ.-ին, Երեւանի մէջ հրատարակուած Թաղեւոս Խ. Յակոբեանի «Երեւանի Պատմութիւնը (1801-1879 թթ.)» հատորին առաջին 280 էջերը նոյնպէս նուիրուած են Երեւանի 1801-1828 թթ.-ու պատմութեան, հետեւեալ ենթատեղաբաժիններու տակ. «Երեւանի խանութեան եւ Նրա Կենտրոն Երեւան Քաղաքի Վարչական Կարգը», «Քաղաքի Տնտեսական Կեանքը» (Արհեստագործութիւնը եւ Արդիւնաբերութիւնը, Առեւտուրը, Գիւղատնտեսական Զբաղմունքները), «Բնակչութիւնը եւ Նրա Հասարակական Կեանքը», «Քաղաքի Ընդհանուր Նկարագիրը եւ Նրա Ներքին Կեանքը», «Կուլտուրան»: Բացայայտ է թէ Թաղեւոսեան եւ Պուռնութեան կը խօսին նոյն նիւթերու մասին, եւ զրեթէ նոյն մանրամասնութեամբ: Սակայն յիշենք անմիջապէս որ վերջինը կարեւորութեամբ կ'անդրադառնայ քաղաքական ղէպքերու զարգացումին, ինչպէս եւ միջազգային յարաբերութիւններու հոլովոյթին, եւ անոր ունեցած ազդեցութեանը՝ Պարսկաստանի արտաքին քաղաքականութեան վրայ, եւ ուրեմն՝ Հայաստանի: Թաղեւոսեան հազիւ կ'անդրադառնայ այս բոլորին: Պուռնութեան, որ օգտագործած է Թաղեւոսեանի վերոյիշեալ աշխատասիրութիւնը, ոչ միայն վերջին երկու

տասնամեակներու պատմագիտական նոր հետազոտութիւններու ու յայտնաբերումներու առաւելութիւնը ունի իր կողքին, այլ եւ կը նպատակադրէ փաստել թէ Հիւսէյն Ղուլի խանին իշխանութեան օրերը այնքան մութ չէին, ինչպէս կը փորձեն ներկայացնել յատկապէս սովետահայ պատմաբանները, եւ թէ՛ 1828 թ.ի ռուսական բանակներու յաղթանակէն ետք՝ հայութիւնը ապրեցաւ իր առաջին յուսախաբութիւնը: Սակայն խուսափելու համար ընթերցողներուն կողմէ հաւանական անճիշդ ընդհանրացումներէ, Պուռնութեան իր եզրակացութեան մէջ կը գրէ. «Անհրաժեշտ է նշել թէ այս աշխատասիրութեան մէջ առաջ քաշուած փաստերը 19-րդ դարու առաջին կէսէն անդին չեն անցնիր: Հետեւաբար ներկայացուած ապացոյցը պարսկական տիրապետութեան երկու դարերուն ի նպաստ չի վկայեր, եւ ոչ ալ կը դատապարտէ վերջին դարու ռուսական իշխանութիւնը Անդրկովկասի մէջ» (էջ 164):

Հակառակ Պուռնութեանի հետեւողական ճիգերուն, ան միշտ չէ որ կը յաջողի իր առաջ քաշած փաստերը մինչեւ վերջ պաշտպանել: Ժիշդ է որ 19-րդ դարու առաջին հինգ-վեց տարիներու անկայունութիւնը վերջ կը գտնէր Հիւսէյն Ղուլի խանին իշխանութեան բարձրանալով, ու յաջորդ քսան տարիներուն ան կ'ամրապնդէր իր դիրքը Երեւանի խանութեան մէջ, միաժամանակ՝ արեւելեան բռնապետի յատուկ միջոցառումներով իր ձեռքին մէջ կը պահէր խանութեան վարչական կառոյցի բոլոր թելերը: Երբ Պուռնութեան ի նպաստ Հիւսէյն Ղուլի խանին վկայութիւններ առաջ կը քշէ (էջ 90-91), մոռացութեան կու տայ այլ վկայութիւններ, որոնք ուրիշ բան կը պատմեն նոյն մարդուն մասին: Ժամանակակից ճանապարհորդ եւ ականատես Մորիէրի վկայութեամբ, Հիւսէյնի «գլխաւոր յարկաբաժինը բացում է գետի անդունդի վրայ, տիրապետում է մի շատ գեղեցիկ տեսարանի, եւ Զանգուն հոսում է նրա մօտից: Այս յարկաբաժնի մի լուսամուտից է որ սարդարը զուարճանում է՝ մի հրացանով փորձելով իր վարպետութիւնը եւ գնդակահարում է գետի միւս կողմի ճանապարհից անցնող գիւղացիների էջերին» (Յովհ. Յակոբեան, Ուղեգրութիւններ, Զ. հտր., Երեւան, 1934, էջ 323): Տակաւին, Հիւսէյն «հայ գիւղացիների հետ վարւում է արտակարգ խստութեամբ, որովհետեւ նրանցից հարկ է վերցնում արտադրութեան մէկ երրորդը, նրանց թողնելով մշակութեան բոլոր ծախքերը» (Առյժը, էջ 326): Մորիէրին կը տեղեկացնեն թէ Հիւսէյն Ղուլի «կառավարութեան եկամուտը համարւում է 180,000 թուման, կամ 135,000 ֆունտ ստերլինգ, մի գումար, որ հարստահարութեամբ եւ Պարսկաստանին յատուկ միջոցով ու ճանապարհով շատ աւելի է, քան այն ինչ որ նա պիտի ստանար իրաւունքով» (Առյժը, էջ 325): Խանը գիտէր նաեւ առեւտուրով զբաղիլ. «... նա մեծ

քանակութեամբ առեւտուր է անում իր ապրանքով: Նա մենաշնորհ է դարձրել Երեւանի բամբակը, որ ուղարկում է Վրաստան, եւ փոխարէն ներածում է եափուցիկներ, վրացական սովորական վերարկուն, որ գործածւում է ամբողջ Հիւսիսային Պարսկաստանում» (նոյնը, էջ 326):

Բայց Հիւսէյն Ղուլի խան գիտէր նաեւ բացայայտ աւազակութեամբ հարստութիւն կուտակել: Սակայն «Ռուսաստանի հետ պատերազմը վերջանալուց յետոյ, իր պալատի հրամանով, հակառակ իր կամքին արգելեց բոլոր չափուցները կամ աւազակային արշաւանքները, որին սովոր էին իր զինուորները: Բայց իմացած լինելով որ մի մեծ կարաւան, հարուստ բեռով, ճանապարհորդում է Թիֆլիսից, իր մօտ կանչեց իր զինուորներից ոմանց եւ ասաց. «Գիտէ՞ք որ մենք խստօրէն արգելած ենք չափու ուսական հողամասի վրայ, եւ հիմա Թիֆլիսից մի կարաւան է մեկնել»: Ակնարկը բաւական էր, եւ նրանք անմիջապէս մեկնեցին, տեսնելու համար թէ ինչ կարող են անել: Մի քանի օր յետոյ, սարդարի ճանապարհորդող վաճառականը ժամանեց մեծ սրտաբեկումով, ասելով թէ, երբ ինք կարաւանի հետ գալիս էր Թիֆլիսից իր հետ բերելով սարդարի համար հարուստ ապրանք, աւազակների մի խումբ կողոպտել է ամէն բան, յարձակելով կարաւանի վրայ: Փաստօրէն սարդարը կողոպտել էր ինքն իրեն» (նոյնը, էջ 326-327):

Պուռնութեան հաստատելու համար իր այն տեսակէտը թէ՛ Հիւսէյն Ղուլի խան մեծապէս բարեացակամ էր էջմիածնի եւ հայ կղերին հանդէպ, կը գրէ թէ ինչպէս ան նուէրներ կը ղրկէ Եփրեմ Կաթողիկոսին, ու զայն կը դիմաւորէ «Հայ ժողովուրդին խալիֆը» բառերով (էջ 35): Այստեղ՝ «խալիֆ» բառը ոչ մէկ բացառիկ նշանակութիւն կրնայ ունենալ, եւ ոչ ալ ապացուցել թէ այդ բառով խանը մասնաւոր վերաբերմունք կը ցուցաբերէր էջմիածնի կաթողիկոսին հանդէպ: Դիւանագիտական-պաշտօնական յարաբերութեանց մէջ պարսիկներ դժուար թէ ուրիշ բառ մը յարմար դատէին գործածել հայոց կաթողիկոսին համար, որ այդ օրերուն՝ կրօնական իր իշխանութեան կողքին նաեւ կը վայելէր քաղաքական բարձր հեղինակութիւն: Իրողութիւն մը, զոր Պուռնութեան ինք եւս կ'ընդունի աւելւում (տես՝ էջ 99):

Բայց թէ իրապէս ինչ էր Հիւսէյն Ղուլիի վերաբերմունքը էջմիածնի հանդէպ, այդ մասին կը վկայէ ժամանակակից ականատես ճանապարհորդ մը՝ Մորից Ֆոն Կոցերու, որ կը գրէ. «էջմիածնին պատկանող գիւղերը ուշադրութեան արժանի են իրենց հարստութեամբ: Յիրաւի, այստեղ վաղուց մի ծաղկեալ քաղաք պիտի յառաջանար, եթէ պարսկական կառավարութիւնը թոյլ չտար Երեւանի նահանգի կառավարչին (Հիւսէյնի, Ե.Հ.Ք.) ըստ կամա կողոպտելու վանքը: Ես համոզուած եմ որ թագաւորը, որ մեծ ու պատուաւոր մտքի

տէր է, անտեղեակ է այս հրէշի, Երեւանի սարդարի արարքներից, եթէ ոչ մինչեւ հիմա նա այս շրջանի խեղճ բնակիչներին ազատած էր նրա կամակոր բռնութիւններից: Այս սադրապը իր իշխանութեան շրջանում հաւաքել է անսահման հարստութիւն, որ չի կարող վայելել իր ծերութեան պատճառով: Սակայն, ըստ սովորութեան նա չարունակում է կողոպտել ժողովրդին եւ վանքին՝ իր սրտի իրական գոհունակութեան համար: Նա այս դրութիւնը այնքան հեռուներն է տանում, որ ստիպում է վանքին մեծ գումար վճարել, երբ իմանում է որ մի քրիստոնեայ ճանապարհորդ մի գիշեր այստեղ է մնացել: Որքան տառապած են այս մարդիկ, մեզ ընծայած հիւրընկալութեան համար: Նա չի ամաչում ասելու. «էջմիածնի այս շները ուրախ կը լինեն երբ առիթ են ունենում ընդունելու մի նորեկ քրիստոնեայի, նրանք հաճոյքն ունեն, իսկ ես պէտք է ունենամ դրամը» (Ուղեգրութիւններ, էջ 529): Բայց ինչու պիտի ամչնար ան քրիստոնեայ հաստատութեան մը եւ անոր անդամներուն հանդէպ իր այս վերաբերմունքին համար, երբ «նա այնքան ծանօթ է Երեւանի մուսուլման կղերականութեան հանդէպ իր տածած արհամարհանքով, որ նա ծեծում է նրանց եւ նրանց հետ վերաբերում է ամենամեծ բռնութեամբ» (նոյնը, էջ 324-325):

Պուռնութեան կը մերժէ սովետ պատմաբաններուն այն տեսակէտը, թէ՛ պարսկական տիրապետութեան ժամանակաշրջանը «աւատապետական գրաւում» մըն էր Հայաստանի համար (էջ 89): Այդպէս կ'ընդունի եւ Թ. Յակոբեան, երբ կը գրէ. «Պանը (Հիւսէյն Ղուլի, Ե.Հ.Բ.) երկրի խոշորագոյն ֆէոտալն էր» (Երեւանի Պատմութիւնը, էջ 18): Դժբախտաբար Պուռնութեան չ'ըսեր թէ ինք ինչ կը հասկնայ «աւատապետ» եւ «աւատապետութիւն» ըսելով: Մինչ իր ներկայացուցած Երեւանի Պանութիւնը, իր իսկ բառերով ենթակայ է «աւատապետական գրաւումի» եւ տիրապետութեան (տես՝ էջ 109-110, 111-112, 114, 120): Տակաւին՝ Մորիէրի վկայութեամբ, «Սարդարը իր նշանակումը ստացել է թագաւորից, որի համար նա շատ մեծ մի գումար է վճարել: Նա իր կառավարութեան մէջ ունի ամենաբացարձակ իշխանութիւն, ամէնքի կեանքն ու մահը իր ձեռքումն է, յանցաւորներին պատժում է ամենակտրուկ կերպով» (Ուղեգրութիւններ, էջ 324): Իսկ ուրիշ ժամանակակից ճանապարհորդ մը՝ Ռոպերթ Գըր Փորթըրը, կը գրէ. «Սարդարի կառավարութիւնը տարբերում է կայսրութեան միւս մեծագոյն մասերից: Նա տուրք չի վճարում թագաւորին. ունի մի տեսակ զինուորակազմ աւատ (ընդգծումը մերն է, Ե.Հ.Բ.), պարտաւոր լինելով պատերազմի ժամանակ արքայական բանակին հայթայթել որոշ թիւով զինուոր» (նոյնը, էջ 768):

Աւատապետութիւնը՝ հողատիրութիւնն է զինուորական ծառայութեան փոխարէն, եւ այդ հողատիրութիւնը պայմանաւորուած է

զինուորական ծառայութեան շարունակականութենէն: «Հողատէր»ը նաեւ պատասխանատու է «իր» հողերուն վրայ ապրող բնակչութեան վարչական, դատական ու զինուորական գործերուն: Եւ հաշուետու միայն անոր, որուն զինուորական ծառայութեան մէջ է:

Վերոյիշեալ ականատեսի վկայութիւններով ու բացատրութիւններով պիտի ըսել որ Հիւսէյն Ղուլի խան մեծ աւատապետ մըն էր միայն, եւ ուրեմն՝ իր օրերուն՝ Հայաստանը ենթակայ «աւատապետական գրաւում»ի:

Ըսենք թէ մենագրութիւնը պիտի չահէր եթէ Պուռնութեան ինքզինք ձերբագատէր «դոկտորական թեզ»ի մը պարտադրած խստապահանջ օրինաչափութիւններէն, եւ իր աշխարհայեցողութեան կարկինը քիչ մը աւելի լայն բռնէր:

Աւարտելու համար ըսենք թէ ինչ որ տեղ գիրքին տրուած խորագիրը չ'արդարանար: «Արեւելեան Հայաստան» աշխարհագրական տարազումը շատ աւելի ընդարձակ երկրամասի մը կ'ակնարկէ, քան՝ Երեւանի Խանութիւնը, որուն մասին է ամբողջ ուսումնասիրութիւնը: Իրողութիւն մը, զոր կը հաստատէ նաեւ հատորին ենթախորագիրը. «Երեւանի Խանութեան Քաղաքական եւ Ընկերային-Տնտեսական Սերտողութիւն մը՝ Ռուսական Նուաճումի Նախօրեակին»:

Երիտասարդ պատմաբանին առաջին մենագրութիւնն է գրախօսուող հատորը: Պիտի խոստովանինք թէ յանձինս Ճորճ Պուռնութեանի, դէմ յանդիման ենք գիտական ծանր ու պատասխանատու աշխատանքի ատակ գիտնականի մը, որմէ շատ ակնկալութիւններ կրնայ ունենալ հայ պատմագրութիւնը:

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Ա.-Ը. հտր., Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1967-1984:

«Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն»ի ակադեմական հրատարակութեան Ութհատորեակի երկրորդ հատորին լոյս ընծայումով (1984 թ.), կ'աւարտի շուրջ երկու տասնամեակներ առաջ ծրագրուած ու գործադրութեան գրուելու սկսած բազմահատորեակի հրատարակութիւնը: Կ'ամբողջանայ ծրագիր մը, որ կը նպատակադրէր տալ «Հայ Ժողովրդի ամբողջական պատմութիւնը նրա կազմաւորման ժամանակաշրջանից» մինչեւ մեր օրերը, «լուսաբանել տարբեր հասարակարգերի տիրապետութեան պայմաններում արտաքին եւ ներքին իշխողների դէմ հայ ժողովրդական զանգուածների մղած դասակարգային պայքարի ընթացքը, վեր հանել դրա առաջատար նշանակութիւնը հայ ժողովրդի պատմական անցեալի, ինպէս նրա ընթացիկ կեանքի

Համար», եւ «յատուկ ուշադրութեան» արժանացնել «Հայ ժողովրդի բազմադարեան պայքարը իր ազատութեան ու անկախութեան վրայ բռնացող նուաճողների ու աշխարհակալութիւնների դէմ, որոնք սպառնում էին ոչ միայն Հայաստանի անկախութեանը, այլեւ յաճախ հետամտում էին նրա ժողովրդի վայրագ հարստահարմանը, Ֆիզիկական ոչնչացմանը կամ էթնիկական դիմահեղմանը», ու ծանրանալ այն երեւոյթներուն վրայ, «որոնք առաւել չափով ի յայտ են բերում ուրիշ ժողովուրդների պատմութեան հետ Հայ ժողովրդի ունեցած սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական կամ մշակութային ու գաղափարական ընդհանրութիւններն ու օրինաչափութիւնները» (Ա. Հտր., էջ 15) :

Հարկ է նշել այստեղ թէ Ութհատորեակը լոյս աշխարհ չեկաւ մէկէն - ութ հերթականութեամբ: Հրապարակ զրուած առաջին հատորը եղաւ եօթներորդը, իսկ վերջինը՝ երկրորդը: Ութհատորեակի պատասխանատու խմբագրական կազմն ալ ենթարկուեցաւ որոշ փոփոխութիւններու: Եօթներորդ հատորին մէջ, իբրեւ շարքի «Գլխաւոր խմբագրութիւն» կը յիշուին՝ Ա. Գ. Յովհաննիսեան (գլխաւոր խմբագիր), Ծ. Պ. Աղայեան, Բ. Ն. Առաքելեան, Վ. Բ. Բարխուդարեան, Գ. Ա. Գալոյեան, Ս. Տ. Երեմեան, Լ. Ս. Խաչիկեան, Մ. Ս. Հասրաթեան, Ա. Ռ. Յովհաննիսեան, Մ. Գ. Ներսիսեան, Գ. Խ. Սարգսսեան: Սակայն լոյս տեսնող յաջորդ հատորին մէջ (Ը. Հտր.), ջնջուած կը գտնենք «գլխաւոր խմբագիր»ի պաշտօնը, եւ «Բազմահատորեակի խմբագրական կոլեգիա»ի անդամ կը յիշուին՝ Ծ. Պ. Աղայեան, Բ. Ն. Առաքելեան, Գ. Ա. Գալոյեան, Ս. Տ. Երեմեան, Լ. Ս. Խաչիկեան, Ա. Մ. Յակոբեան, Ա. Գ. Յովհաննիսեան եւ Մ. Գ. Ներսիսեան: Խմբագրական այս կազմն է որ կը շարունակէ ղեկավարել գործը մինչեւ իր աւարտը, երբ լոյս տեսած վերջին՝ երկրորդ հատորին մէջ, վերոյիշեալ կազմին վրայ աւելցած կը գտնենք նաեւ անունը Հ. Ա. Աւետիսեանի:

Անհրաժեշտ է արձանագրել սակայն թէ իւրաքանչիւր հատոր ունի իր պատասխանատու խմբագիրը եւ խմբագրական կազմը, որուն վստահուած է տուեալ հատորը խմբագրելու պատասխանատուութիւնը, միշտ ալ վերին հսկողութեամբը Ութհատորեակի պատասխանատու խմբագրական կազմին:

Ստորեւ՝ ութ հատորները իրենց խորագիրներով ու պատասխանատու խմբագիրներով:

Ա. հտր. — Հայաստանը Նախնադարեան-Համայնական եւ ԲՍՍՀ-տրեկատիրական Կարգերի Ժամանակաշրջանում, Պատ. խմբագիր՝ Ս. Տ. Երեմեան, Երեւան, 1971 (992 էջ):

Բ. հտր. — Հայաստանը Վաղ Ֆեոդալիզմի Ժամանակաշրջանում, Պատ. խմբագիր՝ Ս. Տ. Երեմեան, Երեւան, 1984 (692 էջ):

Գ. հտր. — Հայաստանը Զարգացած Ֆեոդալիզմի Դարաշրջա-

նում (Թ. դարի կէսից մինչեւ ԺԴ. դարի կէսերը), Պատ. խմբագիր՝ Բ. Ն. Առաքելեան, Երեւան, 1976 (1032 էջ)։

Դ. հտր.— Հայ ժողովուրդը Ֆեոդալիզմի վայրէջքի ժամանակաշրջանում ԺԴ-ԺԸ Դարեր, Պատ. խմբագիր՝ Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, 1972 (684 էջ)։

Ե. հտր.— Հայաստանը 1801-1870 Թուականներին, Պատ. խմբագիր՝ Ծ. Պ. Աղայեան, Երեւան, 1974 (736 էջ)։

Զ. հտր.— Հայաստանը 1870-1917 Թուականներին, Պատ. խմբագիր՝ Ծ. Պ. Աղայեան, Երեւան, 1981 (1050 էջ)։

Է. հտր.— Սովետական Իշխանութեան Յաղթանակը Հայաստանում, Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւնը Սոցիալիստական Շինարարութեան ժամանակաշրջանում, Պատ. խմբագիր՝ Ծ. Պ. Աղայեան, Երեւան, 1967 (654 էջ)։

Ը. հտր.— Հայ ժողովուրդը Հայրենական Մեծ Պատերազմի եւ Ետպատերազմեան Կոմունիստական Շինարարութեան Տարիներին, 1941-1965, Պատ. խմբագիր՝ Ա. Մ. Յակոբեան, Երեւան, 1970 (580 էջ)։

Ութհատորեակի տպաքանակ՝ 12,000։

Մոռացութեան չեն տրուած Հայկական Կիլիկիան, Հայկական գաղթօճախները եւ Սփիւռքը։

Երրորդ հատորի եօթներորդ բաժինը (էջ 671-786) նուիրուած է Հայկական Կիլիկիոյ Պետութեան պատմութեան։ Իսկ Կիլիկիոյ մշակութային կեանքի պատմութիւնը ներգրաւուած է հատորին ութերորդ բաժնի նիւթերուն մէջ։

Չորրորդ հատորի երկրորդ բաժինը (էջ 297-432) նուիրուած է ԺԴ-ԺԸ. դարերու Հայկական Գաղթավայրերու պատմութեան։

Հինգերորդ հատորի հինգերորդ բաժինով (էջ 465-555) տրուած է 1800-1870 թթ. երկարող ժամանակաշրջանի Հայկական Գաղթավայրերու պատմութիւնը։ Իսկ վեցերորդ հատորի երրորդ բաժինով (էջ 629-746)՝ կը ներկայացուին Հայկական Գաղթավայրերը՝ 1870-1917 թթ. ու միջեւ։

Եօթներորդ հատորի վեցերորդ բաժինը (էջ 539-604) նուիրուած է 1920-1940 թթ. ու Սփիւռքին՝ «Սովետական Հայաստանը եւ Սփիւռքահունիւնը» ու «Սփիւռքահայ Մշակոյթը» խորագիրներուն տակ։

Ութերորդ հատորի հինգերորդ բաժինը (էջ 487-525) կը կրէ «Սփիւռքահայութիւնը (1946-1965)» վերնագիրը՝ «Հասարակական-Քաղաքական Կեանքը» եւ «Մշակոյթը» ենթախորագիրներով։

Իւրաքանչիւր հատորի կողքին տակ՝ միջին ծաւալով՝ առանձինն տպագրուած, տրուած են տուեալ հատորին ներկայացուցած ժամանակաշրջանին յատուկ մէկէ աւելի մասնագիտական քարտէսներ, որոնք

մեծապէս կը դիւրացնեն հատորին ընթերցումն ու օգտագործումը:

Ութհատորեակը՝ մեծածաւալ հրատարակութիւն մը արդարեւ, որուն իրականացման իր մասնակցութիւնը բերած է հայրենի երէց ու միջին սերունդի վաստակաշատ ու հեղինակաւոր գիտնականներու փաղանգ մը: Խմբագրական կազմի պատասխանատու անուններու (որոնք իրենց խմբագրի աշխատանքէն անկախ ստորագրած են հեղինակային բազմաթիւ էջեր) կողքին, արդար պիտի ըլլայ յիշել մէկ քանի անուններէն անոնց, որոնց ստորագրութիւնը առաւել եւս կ'երաշխաւորէ Ութհատորեակի գիտական տարողութիւնն ու կշիռը: Անոնցմէ՝ Ս. Հ. Սարգսեան, Յ. Ա. Մարտիրոսեան, Ի. Մ. Դիականով, Բ. Բ. Պիտրովսկի, Գ. Ա. Տիրացեան, Գ. Խ. Սարգսեան, Հ. Մ. Բարթիկեան, Ա. Ն. Տէր Ղեւոնդեան, Բ. Ա. Ուլուբաբեան, Ս. Վ. Բոռնազեան, Լ. Յ. Բաբայեան, Յ. Դ. Փափազեան, Ե. Ղ. Սարգսեան, Ն. Վ. Կարապետեան, Յ. Խ. Թօփուզեան, Կ. Ս. Խուդավերդեան, Ա. Ա. Սահինեան, Վ. Մ. Յարութիւնեան, Խ. Ա. Մուշեղեան, Ս. Ս. Արեւշատեան, Ն. Կ. Թահմիզեան եւ ուրիշներ:

Ուշագրաւ է Ութհատորեակի լեզուն: Պահանջուած գիտական մակարդակի վրայ, ազատ՝ դարձդարձիկ ու խորթնաբան ոճէ, ու մանաւանդ՝ նուազագոյն չափով տեղ տուած օտարամուտ բառերու, օգտագործուած հայերէնը կը հանդիսանայ հայրենի նոր պատմագրութեան արձանագրած կարեւորագոյն յաջողութիւններէն մէկը:

Դէմ յանդիման ենք հայ պատմագրութեան համար իր տեսակին մէջ եզակի իրագործումի մը: Սակայն միամիտ պիտի ըլլայ ենթադրել թէ Ութհատորեակի իւրաքանչիւր էջ վերջին խօսք է հայ պատմագրութեան համար: Յիշենք որ լոյս տեսած կարգ մը հատորներէն ասդին աւելի քան տասնամեակ մը անցած է արդէն, ու մինչ այդ՝ պատմագրութիւնը կը շարունակէ իր նոր յայտնաբերումները արձանագրել: Տակաւին՝ միշտ չէ որ կրնանք համաձայնիլ հայ ժողովուրդի պատմութեան տարբեր ժամանակաշրջաններուն վերաբերող պատմական դէմքերու եւ դէպքերու շուրջ եղած արժեւորումներուն, ու այդ մասին կատարուած եզրակացութիւններուն: Աւելին՝ հայ ժողովուրդի պատմութեան բոլոր հանգրուանները, ու անոնց ներքին եղաշրջումներն ու դարգացումները միշտ չէ որ նոյն բժախնդրութեամբ ու տարողութեամբ ուսումնասիրուած են: Բայց նման ծաւալուն իրագործումի մը մէջ, հաւանաբար այդ բոլորը ակնկալելի են արդէն:

ՀՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիային կողմէ հրատարակուած «Հայ ժողովրդի Պատմութիւն» Ութհատորեակը կը մնայ արդի հայ պատմագրութեան մեծագոյն նուաճումներէն մէկը:

PAUL Z. BEDOUKIAN. SELECTED NUMISMATIC STUDIES, Armenian Numismatic Society, Special Publication No 1, Los Angeles, 1981 (570 pp.).

ՏՈՔԹ. ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ, ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐՈՒ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ, Հայ Դրամագիտական Ընկերակցութիւն, Մասնաւոր Հրատարակութիւն Թիւ 1, Լոս Անճելըս, 1981 (570 էջ):

Եթէ վերջին՝ աւելի քան երեք տասնամեակներու ընթացքին հայ դրամագիտութիւնը հայկական ու միջազգային գիտական աշխարհին մէջ նոր հորիզոններ բացաւ ու նոր նուաճումներ արձանագրեց, այդ մէկը առաջին հերթին կը պարտինք Դոկտ. Զարեհ Պտուկեանի, որ յիշեալ ժամանակամիջոցին՝ հաւատացեալի մը ամբողջական նուիրումով հետազօտեց հայ դրամագիտութեան բոլոր ծալքերը, ծանօթէն մինչեւ կասկածելին եւ անստոյգը, առաւել պարզելով ու արմատացրնելով ծանօթը, յաճախ փարատելով կասկածները, ու երբեմն լոյս սփռելով անծանօթին վրայ: Մոլի դրամահաւաք, Դոկտ. Զ. Պտուկեան հետեւողականօրէն մնաց գիտական ճշգրտութեան սահմաններուն մէջ, բժախնդրութեամբ մը, որուն քիչեր կը հետամտին:

«Դրամագիտական Աշխատանքներու Հաւաքածու»ն հերթով իններորդն է Դոկտ. Զ. Պտուկեանի գրչին պատկանող հատորներուն, որոնք լոյս տեսած են հայերէն կամ անգլերէն լեզուներով, 1961-1981 թթ. ու միջեւ երկարող ժամանակամիջոցին: Գրախօսուող հատորը իր կողքին տակ կ'ամփոփէ քառասուն եօթը ուսումնասիրութիւններ, յօդուածներ եւ մէկ քանի դրախօսականներ, գրուած՝ անգլերէն եւ հայերէն լեզուներով, 1952-1980 թթ. ու միջեւ, ու նախապէս հրատարակուած դրամագիտական կամ հայագիտական հանդէսներու ու պարբերաթերթերու մէջ, ու գլխաւորաբար՝ «Հանդէս Ամսօրեայ»ի, «The American Numismatic Society Museum Notes»ի, «Revue Des Etudes Arméniennes»ի, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»ի, «Numismatic Chronicles»ի, «Armenian Numismatic Journal»ի եւ «Բազմավէպ»ի:

Հատորին յօդուածներուն թիւը, եւ անոնց գրութեան ժամանակի տարածքը ինքնին բաւարար փաստ է նիւթերու բազմազանութեան առկայութեան, որոնք գլխաւորաբար կը խօսին Արտաշէսեան Հարստութեան ու Հայկական Կիլիկիոյ իշխանական ու թագաւորական տուներու դրամներուն մասին: Դոկտ. Զ. Պտուկեանի ուսումնասիրութիւններն ու յօդուածները յատկանշական են անով որ անոնք դրամագիտական տուեալները յաճախ կ'օգտագործեն լուսաբանելու պատմական դէմքերու եւ դէպքերու հետ առնչուած հարցեր, որոնք այլապէս երբեմն դժուար պիտի ըլլար լուսաբանել: Յօդուածներուն ընկերակցող տախտակները, պատրաստուած Պտուկեանի յատուկ մանրամասնութեամբ

ու ճշգրտութեամբ, միայն կը վկայեն տարուած աշխատանքին գիտական մակարդակին ու մասնագիտական տարողութեան մասին:

Իրենց ընդթող քիչ մը տարբեր, եւ սակայն իրենց բովանդակութեամբ հետաքրքրական եւ ուսանելի են հատորին մէջ ներգրաւուած «Կիլիկեան Հայաստանի Վաճառականութիւնը» (էջ 359-370), եւ «Հռլանտա Կոխուած 18-րդ Դարու Հայ Մետալներ» (էջ 506-533) յօդուածները:

Առանց նիւթերուն ժամանակագրական կամ այրբենական դասաւորումին (քառասուն եօթը յօդուածները հրատարակուած են իրենց առաջին տպագրութեան ժամանակագրութեամբ), հատորը իր ամբողջութեան մէջ Հայ դրամագիտութեան առձեռն հանրագիտարան մը կարելի է համարել, Հայ դրամագիտութեան ու Հայ ժողովուրդի պատմութեան ուսանողին համար տեւականօրէն օգտագործելի:

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

JOURNAL OF SOCIETY FOR ARMENIAN STUDIES, Vol. 1, Editor-in-chief: AVEDIS K. SANJIAN, Los Angeles, California, 1984 (220 pp.).

ՀԱՆԴԷՍ՝ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՄԱՆՑ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԵԱՆ, Ա. ԽՐԻՍՏ. Պատասխանատու խմբագիր՝ ԱԻԵՏԻՍ Գ. ՍԱՆՃԵԱՆ, Լոս Անճելըս, Գալիֆորնիա, 1984 (220 էջ):

Օտարալեզու հայագիտական մամուլի ընտանիքը կը բազմանայ նոր անդամով մը: Արդարեւ՝ «Revue Des Etudes Arméniennes»-ի, «The Armenian Review»-ի եւ «Annal Of Armenian Linguistics»-ի կու գայ միանալու նոր անուն մը՝ «Journal Of Society For Armenian Studies», ինչ որ կը հաւաստէ թէ արեւմտեան կողմն աշխարհին՝ բայց մանաւանդ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու մէջ, վերջին տասնամեակներու ընթացքին հող գտած ու զարգացող հայագիտութիւնը կենսունակութեան նոր ապացոյցներ կու տայ:

«Հանդէս»ը սեփականութիւնն է Հայագիտական Ուսմանց Ընկերակցութեան, որ 1974 թ.ին հիմնուած էր՝ Գալիֆորնիա (Լոս Անճելըս), Հարվըրտ (Պոսթըն) եւ Գոլուփիա (Նիւ Եորք) համալսարաններու մէջ պաշտօնավարող խումբ մը գիտնականներու կողմէ, հայագիտութեան տարբեր բնագաւառներու սերտողութեան եւ ուսումնասիրութեան մղում տալու նպատակով: Գիտական այլ ընկերակցութիւններու («Մերձաւոր Արեւելքի Ուսմանց Ընկերակցութիւն», «Ամերիկեան Պատմագիտական Ընկերակցութիւն», «Սլաւոնական Ուսմանց Զարգացման Ազգային Ընկերակցութիւն») հետ ստեղծած իր համագործակցութենէն անկախ, ինչպէս եւ իր կազմակերպած գիտական

համագումարներուն եւ ասուլիսներուն զուգահեռ, Հայագիտական Ուսմանց Ընկերակցութիւնը 1976 թ.ին կը սկսի հրատարակել հայագիտական «Լրատու»ն (տարեկան երեք թիւ), իսկ աւելի ուշ՝ «Տարեկան Մատենագիտութիւն Հայագիտական Ուսմանց»ը, որուն նպատակն է հայ եւ ոչ-հայ հանդէսներու մէջ լոյս տեսած հայագիտական յօդուածներուն (բացի լեզուագիտականէ) մատենագիտութեան հրապարակումը: Եւ այժմ՝ «Հանդէս»ը, որ ցարդ Ընկերակցութեան կողմէ հետապնդուած եւ իրականացած հրատարակչական ամենէն յանդուգն ծրագիրը կրնայ նկատուիլ: Առ այժմս՝ «Հանդէս»ը լոյս պիտի տեսնէ տարին մէկ համար: Լեզուն՝ միայն անգլերէն է:

«Հանդէս»ը իր ներքին երկու բաժանումներով յատկացուած է հեղինակային ինքնագիր ուսումնասիրութիւններու, եւ հայագիտական գիրքերու նուիրուած գրախօսականներու:

Ուսումնասիրութիւններէն (թիւով տասներկու) ոմանք ստորագրուած են հայագիտական աշխարհի շատ ծանօթ անուններու կողմէ: Բարկէն Առաքելեան («Հնագիտական Պեղումները Սոփեական Հայաստանի Մէջ»), Ճոն Կրեփին («Վաղ Շրջանի Յոյն Պատմագրութեան Բեկորներ՝ Հայկական Նիւթերու Առնչուող»), Միքայէլ Սթոն («Նախահայրերու Պատմութիւնը, Աղամ եւ Իր Զաւակներն ու Թոռները»), Ռոպերթ Հիւսըն («Արծրունի Սեֆեաիւեան Տունը—Իշխանական Հարստութեան Մը Գոյատեւումը Եկեղեցական Դիմակի Տակ»): Ուշագրաւ եւ հետաքրքրական են Ռոպերթ Էտուրըտսի «Եփրան Գալէսիի Հաւանական Թուականի Մասին» եւ Մ. Շահինի «Հայաստանի Մէկ Քանի Առասպելական Թագաւորներու Մասին—Կարելի՞ է Զանոնք Առնչել Վաւերական Պատմութեան» յօդուածները:

Գրախօսականներու բաժինը (խմբագիր՝ Ռիչարտ Յովհաննիսեան) կը հաշուէ տասնեօթը գիրքեր: Գրախօսողներու մէջ՝ Ռոպերթ Թոմսըն, Գրիգոր Մագսուտեան, Ռիչարտ Յովհաննիսեան եւ Ռոնալտ Սիւնի: Ժիշդ է որ իւրաքանչիւր գրախօսող ունի իր նախասիրած ոճն ու եղանակը գիրք մը մատուցանելու, սակայն ուշագրաւը այստեղ՝ վերջին տարիներուն անգլերէն լեզուով լոյս տեսած հայագիտական մենագրութիւններու քանակն է, որ զուրկ չէ որակէ, ինչպէս կը վկայեն գրախօսականները:

Պատուաբեր, շահեկան ու շնորհակալ հրատարակութիւն մը, որուն համար արժէ շնորհաւորել Հայագիտական Ուսմանց Ընկերակցութիւնը, եւ բոլոր անոնք, որոնք իրենց գիտական, բարոյական ու նիւթական (Հ. Բ. Ը. Մ.ի Ալեք Մանուկեան Մշակութային Հիմնադրամ) աջակցութեամբ սատարած են գործին իրականացման:

Շնորհաւորելի սկիզբ մը, որուն կը մաղթենք առողջ ու երկարատեւ կեանք:

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ